

11.1 Εισαγωγή

Καθώς έχει διασωθεί ελάχιστο υλικό στη δημόσια από την εποχή πριν από τον 12ο αιώνα, υπάρχουν πολλά φαινόμενα τα οποία δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Κάποιοι εξελίξεις που συντέλεστηκαν κατά την πρώιμη και τη μέση βυζαντινή περίοδο είχαν ήδη ξεκινήσει από την ύστερη αρχαιότητα. Άλλες, που μαρτυρούνται για πρώτη φορά στο τελευταίο μέρος της βυζαντινής περιόδου, κατά πάσα πιθανότητα ξεκίνησαν μερικούς αιώνες νωρίτερα, όταν οι πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες του 7ου και 8ου αιώνα και οι επικρατούσες πνευματικές τάσεις των μέσων χρόνων επέδρασαν ανασταλτικά στην παραγωγή και τη διατήρηση του είδους εκείνου των κειμένων που θα μπορούσαν να μας είχαν δώσει μια πιο σαφή εικόνα των δρομολογημένων αλλαγών.

Ότι ακολουθεί, ωστόσο, είναι μια προσπάθεια όχι μόνο να συνοψίσουμε τα τεκμήρια από τη μεταγενέστερη περίοδο, αλλά και να ανασυνθέσουμε κάτω από το φως των δεδομένων που έχουμε στη διάθεσή μας το περιεχόμενο του κενός των πεντακοσίων χρόνων μεταξύ των πιο όψιμων κειμένων στην καθολογούμενη από την αρχαιότητα και την πιο πρώιμη μεσαιωνική δημόσια λογοτεχνία. Το έργο του Gignac (1976, 1981) είναι ένας απαραίτητος οδηγός για να διαχωρίσουμε τις εξελίξεις που ξεκίνησαν στην ομιλούμενη ελληνική του αρχαίου κόσμου από τους νεότερισμούς που ανήκουν στην καθυπό μεσαιωνική περίοδο.

11.2 Η οικολόγηση των φωνητικών αλλαγών που ξεκίνησαν κατά την αρχαιότητα

(1) Η αλλαγή του /y/ > /i/ είναι εμφανής ήδη σε κάποιες υποπρότυπες ποικιλίες στον αρχαίο κόσμο, και πιθανότατα είχε ήδη ολοκληρωθεί για όλους τους ομιλητές των κύριων διαλέκτων τον 10ο/11ο αιώνα (βλ. Machardze 1980 για τις μαρτυρίες από τα γεωργιανά δάνεια, και πβ. Browning 1983, 56-57).

Κύρια εξαίρεση αποτελούν η τσακωνική, που μιλιέται στη Μάνη, και η Πάλαια αθηναϊκή, ομάδα από νέες διαλέκτους που περιλαμβάνει την παραδοσιακή ομιλία της Αθήνας (πρωτό ή πόδη γίνει πρωτεύουσα της Ελλάδας τον 19ο αιώνα) μαζί με τη μεταρική (η οποία επέζησε ανάμεσα στους πιο ηλικιωμένους κατοίκους), την ευβοϊκή (που ακόμη μιλιέται από την παλαιότερη γενιά στην Κύμη και γύρω από αυτήν) και τα παλιά κιγνήτικα (που επέζησαν πιθανόν μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα). Αυτή η ομάδα αντιπροσωπεύει ίσως τα ίχνη ενός κάποτε αρκετά ομοιογενούς διαλεκτικού τύπου κυρίως στη νοτιοανατολική Ελλάδα, μακριά από τα μεγάλα πολιτικά κέντρα. Εδώ το «σημαδεμένο» /y/ της Κοινής άλλαξε μάλλον προς το /i/ παρά προς το πρότυπο /i/. Εξαιτίας της απουσίας ισχυρής δομικής υποστήριξης από το φωνολογικό σύστημα (π.χ. με τη στρογγύλωση να λειτουργεί αντιθετικά κατά μήκος ολόκληρου του μπροστινού άξονα: /i/ - /y/, /e/ - /ø/, /e/ ~ /œ/), τέτοια φωνήεντα υπόκεινται σε αλλαγές προς τη μία ή την άλλη νόρμαν, δηλαδή [+μπροστινό + απλωμένο] ή [+οπίσθιο + στρόγγυλομένο].

(2) Η απόσπλιση των διπλών συμφώνων, που επίσης μαρτυρείται σποραδικά στους λαϊκούς πατόρους, εξαπλώνεται ευρέως και τελικά γενικεύεται, αν και πάλι με σημαντικές διαλεκτικές εξαιρέσεις οι οποίες περιλαμβάνουν την κατοικαλική (που αποκόπηκε από τον βυζαντινό κορμό μετά το 1071), τη σημερινή νοτιοανατολική ομάδα (δηλαδή την κυπριακή, τη διοικητική και τη ριακή) και ίσως, παλαιότερα, και τις γεωτοικές διαλέκτους της δυτικής και της νότιας Μικράς Ασίας.

(3) Η απόσπλιση του τελικού -ν ήταν ένα σποραδικό και, καθώς φαίνεται, τυχαίο χαρακτηριστικό πολλών λαϊκών ποικιλιών της ελληνικής από τους αρχαίους χρόνους (Gjirmic 1976, 111-116), αν και η κυπριακή αποτελεί σημαντική εξαίρεση, εμφανίζοντας τεκμήρια για την πρόωγη αναλογική εξαπλώση του -ν (πβ. Gonsani 1986, 1990· Brihahe 1988β, 177-178). Η απόσπλιση αυτή εξαπλώθηκε τώρα ακόμη περισσότερο, μολονότι οι νοτιοανατολικές διαλέκτοι εξαίρούνται, όπως είναι αναμενόμενο, μαζί (εν μέρει) με την κατοικαλική, την ποικιλία και την καταδοκική (οι δύο τελευταίες αποκόπηκαν εξαιτίας της εισβολής των Σελτζούκων μετά το 1071).

Από ό,τι φαίνεται, η διαδικασιά αυτή συναντούσε εμπόδια στα υψηλότερα επίπεδα ύψους υπό την επίδραση του εγγραμματισμού, αλλά όπου παρατηρούνταν έπαινε να είναι τυχαία, και ειδικότερα εμφανίζεται αρχικά με την αφομοίωση προς ένα ακόλουθο τριβόμω ή συνεχές (όπως μαρτυρείται ακόμη στην Κύπρο), με συνακόλουθη απόσπλιση των διπλών συμφώνων στις διαλέκτους εκείνες που παρουσίασαν αυτή την αλλαγή.

Κατά συνέπεια, η διατήρηση του τελικού -ν μπροστά από φωνήεντα και κλειστά περιορίστηκε, κυρίως χάρη της γραμματικής αποσφρήνισης, σε μια μικρή ομάδα από τύπους λέξεων ιδίως όταν αυτοί οι τύποι ήταν στενά συνδεδεμένοι συντακτικά με ένα άμεσα γειτονικό στοιχείο, π.χ. κλιτικές αντωνυμίες μέσα σε ρηματικές φράσεις, ή άρθρα και κάποιιο τύποι επιθέτων (τα τελευταία μόνο προφωνητικά) μέσα σε ονοματικές φράσεις. Στην Πρότυπη Νέα Ελληνική τα τελικά έρρινα διατηρούνται πριν από τα φωνήεντα και τα κλειστά στην αιτιατική ενικού των άρθρων και των κλιτικών αντωνυμιών, τη γενική πληθυντικού, τα κρηνικά μόρια και τους επιρρηματικούς συνδέσμους, καθώς και στους ρηματικούς τύπους του 3ου πληθυντικού.

(4) Η αποβολή των έρρινων μπροστά από τα τριβόμενα -διαδοκασία που ήδη παρατηρείται στην κλασική ελληνική πριν από τα [s] και [z] (πβ. σύστημα [sʰ-sʰeina] < *σύν-σθημα [sʰyn-sʰe-]

nia]) - αποκτά μεγαλύτερη εμβέλεια με τη μετατροπή των άχλων δασέων κλειστών σε τριβόμενα. Τα ηχηρά κλειστά, ωστόσο, που γενικά και αυτά έγιναν τριβόμενα, διατηρήθηκαν μετά από τα έρρινα στη λαϊκή ελληνική - π.β. 6.4 (19)-, όπως αποτυπώνεται μερικές φορές στην ορθογραφία, π.χ. άντρας [andras] αντί του αρχικού άνδρας [andras]. Έτσι, η αναντωνμένη αρχή της αποβολής του έρρινου περιορίστηκε, στην ουσία, στο περιβάλλον ενός ακόλουθου άχλου τριβόμενου, π.χ. νόση < νόμηη κτλ.

Ωστόσο ανάμεσα στους μορφομένους ομιλητές ο κανόνας του απαιτούσε τη διατήρηση του ηχηρού κλειστού ύστερα από έρρινα υπονομεύτηκε, όπως ακριβώς και ο κανόνας της αποβολής των έρρινων πριν από άχλα τριβόμενα, με την παρεμβολή της ορθογραφίας, η οποία παρήγαγε έναν μεγάλο αριθμό από ορθογραφίες αντίθετες προς τους κανόνες της λαϊκής ομιλούμενης ελληνικής στην «αβχρή» της μορφή. Έτσι, «λαϊκές» λέξεις όπως δι-ντρο(ν) (που παραδοσιακά γραφόταν δίντρον) και πλόθρια (< αρχαίο ἐπλίνθριον, παθητικός αόριστος του πλύνω) συνυπάρχουν τώρα με «λόγιες» τύπους όπως σύνδρομος και πεύθος.

(5) Πέρα από τις «λόγιες» λέξεις που ορθογραφούνται με βάση την προφορά του αρχαίου τύπου, όταν ένα άχλο κλειστό ακολουθείται από ηχηρό κλειστό αφομοιώνεται και ηχηροποιείται. Και από τη στιγμή που τα ηχηρά κλειστά επιτρέπονται τελικά μόνο μετά από έρρινα, κάθε ηχηρό κλειστό σε τέτοια συμπλέγματα γίνεται τριβόμενο (π.β. 6.4).

Αυτό επηρέασε πρωτίστως την πρόθεση εκ στη σύνθεση, όπου η αφομοιωτική ηχηροποίηση ξεκίνησε στους αρχαίους χρόνους και η μετατροπή σε υποχρεωτικές ακολουθίες ηχηρών τριβόμενων ωροκληρόθηκε το αργότερο κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Έτσι, το κλασικό [ekdýno:], για παράδειγμα, έγινε πρώτα [egdýno:], και στη συνέχεια [(e)gdýno] ((e)gdýno)· π.β. βγαίνο [vjeino] < κλασικό ἐκβαίνο [ekbaíno:], αλλά με μετάθεση του [vn]. Ωστόσο, η

διαδικασία αυτή ανακόπηκε και πάλι από την παρεμβολή της γραπτής ελληνικής, έτσι ώστε, λόγω χάρη, τα γόγγο και έκδομη να είναι και τα δύο οι κανονικοί τύποι της σύγχρονης γλώσσας.

(6) Η συνίζηση ([i:Φ]/[eΦ] > [j:Φ-]) τυποποιήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του μη λόγιου λεξιλογίου με τη μετατόπιση του τόνου στο ακόλουθο φωνήεν, εάν τα [i:e] ήταν αρχικά τονισμένα: παιδία [pe'dia] > παιδιά [pe'dja] κτλ. Η επίδραση της γραπτής ελληνικής παρεμπόδισε και πάλι τη διαδικασία στον καλλιτεργημένο λόγο, και στη νέα ελληνική πολλοί λόγοι τύπου επανειστήθησαν (π.χ. ελευθερία αντί λευτεριά κτλ.). Υπάρχουν ενδείξεις για σποραδική συνίζηση από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής σε πολλές λαϊκές ποιησίες, αλλά η σχετική της απουσία στις συντηρητικές διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας, του Πόντου και της ομάδας της Παλαιάς αθηναϊκής (π.β. Newton 1972, 14-17) δείχνει ότι η τελική της καθιέρωση δεν ήταν γενικευμένο φαινόμενο.

(7) Πολλοί από τους τύπους που επηρεάζονται από την αφαίρεση (δηλαδή την απώλεια του αρχικού άτονου φωνήεντος σε περιβάλλον χασμωδίας, το αντίστροφο της αποκοπής των τελικών φωνηέντων) καθιερώνονται αυτή την περίοδο. Το φαινόμενο αυτό είναι σπάνιο στην κλασική ελληνική, αλλά αρκετά συχνό στους πολεμαϊκούς παύρους και πολύ συχνό στα ρωμαϊκά και πρώιμα βυζαντινά έγγραφα (Gignac 1976, 319 κ.ε.). Για μια ακόμη φορά η ποντιακή είναι η κυριότερη εξαίρεση σε αυτή την τάση.

Κατά την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο η αφαίρεση φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα κοινή στην περίπτωση όμοιων φωνηέντων, π.χ. το (δοσι)τιν [to 'spitiŋ], ή (σί)μέσα [i'mesa], τότε (έ)γγράμμα(ς) [toŋe 'ygramaŋ], έγραφα (ό)το [eŋrapsa to] (η αντωνυμία πρόέρχεται από τον γκαστό συντεταγμένο τύπο αυτό) κτλ.

Από τέτοιες περιπτώσεις, πολλοί τύποι που είχαν χάσει το αρχικό αρκετά τους φωνήεν κατέληξαν να αποτελούν τη νόρμα

στον λαϊκό λόγο, αν και πάλι με αρκετή αστάθεια - που προέρχεται από την επίδραση της γραπτής γλώσσας και την ταυτόχρονη ύπαρξη συνκρών τύπων με τονισμένο αρχικό φωνήεν (π.χ. στην περίπτωση της συλλαβικής αύξησης, *ἔγραφα κοντά στο (ἰ)γράφαμε(ν)* κτλ.).

11.3 Οι συνέπειες της αφαίρεσης στη γραμματική

Πέρα από τον μεγάλο αριθμό μεμονωμένων λέξεων που επηρεάζτηκαν από την αφαίρεση, θα πρέπει να σημειωθούν τα παρακάτω γενικά φαινόμενα (πβ. Browning 1983, 58):

(8) (α) Οι αδύνατοι τύποι (εγγλετικοί) των τριτοπρόσωπων αντωνυμιών παίρνουν *ὄλο* και *περισσότερο* τη μορφή *τόν/τήν/τό*.

(β) Η συλλαβική αύξηση τελικά χάθηκε, ύστερα από μια μακρά περίοδο αβεβαιότητας, εκτός από τις περιπτώσεις όπου ήταν τονισμένη, με εξαίρεση τη δυτική Μικρά Ασία, τα Δωδεκάνησα, τη Χίο, πολλά νησιά των Κυκλάδων και (εν μέρει) την Κρήτη.

(γ) Η πρόθεση *εἰς* συνδυάζεται με ένα επόμενο οριστικό άρθρο: *(εἰς τό(ν)/τή(ν)/τό* - προφορά που αργότερα αποτυπώνεται στην ορθογραφία σε τύπους όπως *σίων* κτλ.

Η αβεβαιότητα σχετικά με το χωρισμό των λέξεων - που προέρχεται από την εξάπλωση της αφαίρεσης - οδήγησε και σε λαθασμένες αναλύσεις μέσα στα όρια συντακτικών φράσεων αποτελούμενων από στενά συνδεδεμένα στοιχεία, έτσι ώστε το *ἄν τῶν ἐλύσαμε(ν)* [an don e'lisamen], για παράδειγμα, να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει το *ἄν τότε λύσαμε(ν)* [an done 'lisamen] κτλ. Από τέτοια παραδείγματα προήλθε η γενικότερη πρακτική της προσθήκης ενός προστατευτικού τελικού -ε σε αντωνυμίες και άλλους τύπους που ἐλήχθη σε -ν, στην περίπτωση που η απόλεια αυτού του συμφώνου θα δημιουργούσε αμφισβημία.

11.4 Ηαίμοι και νέοι τύποι υπόταξης: Οι εγγλετικές αντωνυμίες και η σειρά Ρήμα-Υποκείμενο-Αντικείμενο

Η αφαίρεση επηρέασε και μια σημαντική ομάδα από μόρια και συνδέσμους, συμπεριλαμβανομένων του κρηνητικού μορίου (ου)δὴν -αρχικά σήμανε «τίποτε», «καθόλου», αλλά από τον 6ο αιώνα και εξής χρησιμοποιούνταν *ὄλο* και *περισσότερο* αντί του αρχαίου *οὐ(κ)* -, του υποθετικού συνδέσμου (ἐ)ἴν (όσο αυτός δεν συνέχριζε να δηλώνει απλώς τον αρχαίο συνηρμένο τύπο *ἄν*), του δείκτη της υποτακτικής (ἴ)να (παλαιότερα κανονικός υποτακτικός συνδέσμος τελικών, συμπερασματικών προτάσεων και προτάσεων ελεύθρου) και των συμπληρωματικών δεικτών (ὅ)πως (ουδέτερου ως προς τη γενονοτικότητα της ακόλουθης πρότασης) και (ὅ)που (γεγονστικού, που χρησιμοποιείται επίσης στις αναφορικές προτάσεις). Από τους δύο, ο πρώτος σήμανε αρχικά «πώς» και ο τελευταίος «όπου», σιμασία με την οποία έχει διατηρήσει την πλήρη του μορφή στα νέα ελληνικά.

Στην περίπτωση των τελευταίων τριών συνδέσμων, η απώλεια του αρχαϊκού φωνήεντος συνετέλεσε προφανώς ύστερα από μια μετατόπιση του τόνου στην τελική συλλαβή (ή, ακριβέστερα, ύστερα από την απώλεια του αλφιβού τους λεξικού τόνου και την απόκτηση ενός δευτερεύοντος κρηνητικού τόνου, όπως εξηγείται παρακάτω). Στην περίπτωση του ἴνα υπάρχει μια σαφής μαρτυρία γι' αυτό το φαινόμενο στα τονικά μέτρα των ὕμνων του Ρωμανού του Μελωδού, του μεγαλύτερου Βυζαντινού υμνογράφου στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα (βλ. Tyrpanis 1960· Maas/Tyrpanis 1963, 1970). Η αλλαγή φαίνεται ότι αφορούσε τη γενίκευση μιας ρυθμικής αναπροσαρμογής που αρχικά είχε να κάνει με το ρόλο του συνδέσμου ως νοικοδεσπότη μιας ακόλουθης εγγλετικής αντωνυμίας, δηλαδή ἴνα ἴο μάθω > ἴνά ἴο μάθω, μορφή στην οποία στη συνέχεια υπέστη αφαίρεση.

Μπορεί, επίσης, οι άλλοι ισύγχονοι συμπληρωματικοί δείκτες (ὅ)πως και (ὅ)που να υπέστησαν την ίδια μετατόπιση τόνου, για παρόμοιους λόγους - αν και σε αυτές τις περιπτώσεις η σύγ-

χρησθῆ με τα αντίστοιχα ερωτηματικά πώς και πού είναι επίσης πιθανή, επειδή οι ερωτηματικές και οι αναφορικές αντωνυμίες συνήθως μπήνουν όταν εισάγουν συμπλήρωμα ρημάτων όπως του «ξέρω» (Ας τους συγκρίνουμε με το αγγλ. *I know what you know* «Ξέρω ό,τι/τι ξέρεις», όπου η δευτερεύουσα πρόταση μπορεί να θεωρηθεί είτε πλάγια ερώτηση είτε ελεύθερη, δηλαδή άριστη, αναφορική πρόταση.) Συνεπώς, οι άριστες αναφορικές αντωνυμίες (π.χ. *ὅστις*) χρησιμοποιούνταν σε πλάγιες ερωτήσεις παράλληλα με τις αρχικά ελλογιματικές αντωνυμίες (π.χ. *τίς*) ακόμη και στα κωνεκράσεων το αναφορικό/ερωτηματικό στοιχείο εύκολα «έφηνε» προς το ρόλο του συμπληρωματικού δείκτη, αφού τα γνωστικά ρήματα δέχονται τόσο ερωτηματικά όσο και μη ερωτηματικά συμπληρώματα (πβ. το αγγλ. *know how/know that* και τη διαλεκτική χρήση του *how* ως μη ερωτηματικού συμπληρωματικού δείκτη: *I know (as) how he's a fool, but...*).

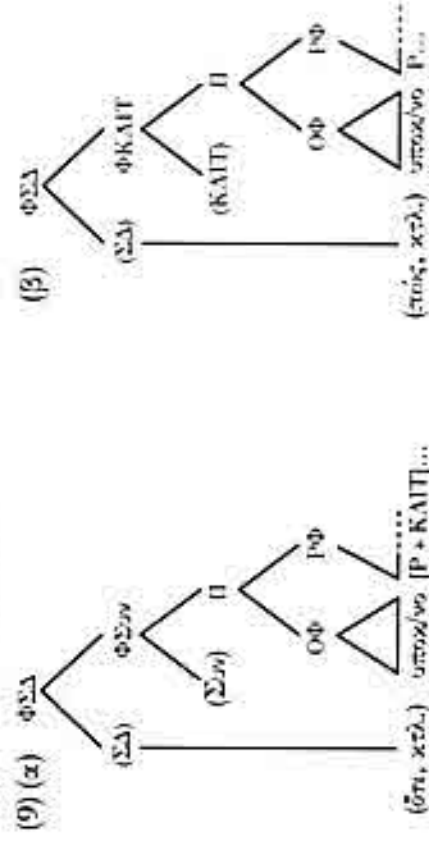
Η σειρά των λέξεων που σχετίζεται με αυτούς τους νέους συμπληρωματικούς δείκτες και τους συνδέσμους ήταν διαφορετική από εκείνη που χρησιμοποιούνταν με τους παραδοσιακούς αντίστοιχους συνδέσμους: έτσι, και οι δύο σειρές αντιπροσωπεύονται σε κείμενα της μεσαιωνικής δημόδου, τα οποία, κατά τον γνωστό τρόπο, συνέχισαν να χρησιμοποιούν και τα δύο συστήματα το ένα δίπλα στο άλλο. Στην κλασική ελληνική υπήρχε μια μεγάλη ομάδα από εγκλιτικά στοιχεία που συνέδεαν προτάσεις, καθώς και μόρια που εμφανίζονταν στη δεύτερη θέση μέσα στην πρόταση (τη λεγόμενη θέση *Wackemage*). Οι εγκλιτικές αντωνυμίες αρχικά έλκονταν σε αυτή τη θέση, μακριά από το ρήμα από όπου εξαρτιόνταν - αν και αργότερα σημειώθηκε η αντίθετη τάση, να εμφανίζονται στα δεξιά του ρήματος, μακριά από την ομάδα των κλιτικών (όπως συμβαίνει συχνά στην κλασική αττική πεζογραφία). Και το ρήμα μπορούσε, ωστόσο, να ελκυστεί προαιρετικά από ένα εγκλιτικό που κατείχε τη δεύτερη θέση, έτσι ώστε να εμφανίζεται στην αρχική θέση της πρότασης αν δεν υπήρχε συμπληρωματικός δείκτης (δίνοντας, με τον τρόπο αυτό, τη διάταξη *Ρήμα + Κλιτικό-ά + Υπο-*

κείμενο), ή αμέσως στα δεξιά του κλιτικού εάν υπήρχε (δίνοντας τη σειρά *Σύνδεσμος + Κλιτικό-ά + Ρήμα + Υποκείμενο*). Αυτή η λύση τελικά παγιώθηκε και έγινε η πρότυπη σειρά στις προφορικές μορφές της μετακλασικής και μεσαιωνικής ελληνικής (ΑΒ, 6.5.1). Οι νέοι σύνδεσμοι ήταν τελικά φυσικό να συνδεθούν με το ζωντανό αυτό συντακτικό πλαίσιο, και στη μεσαιωνική ελληνική η μετακίνηση του ρήματος γενικεύτηκε - ακόμη και όταν απουσίαζαν τα κλιτικά που θα προκαλούσαν τη μετακίνηση αυτήν-, ενισχυόμενος έτσι η σειρά *Σύνδεσμος + Ρήμα + Υποκείμενο* σε όλες οι ουσιαστικά τις εξαρτημένες προτάσεις. Αυτό εντέλει οδήγησε τη σειρά *Ρ(ήμα) Υ(ποκείμενο)* να λειτουργήσει ως η κανονική σειρά και στις ανεξάρτητες προτάσεις, πάντοτε υπό τον όρο ότι ούτε το υποκείμενο ούτε οποιοδήποτε άλλο συστατικό δεν είχε προταχθεί για λόγους έμφρασης, θεματοποίησης κτλ. (βλ. Mackridge 1993a, Horrocks 1994).

Αντίθετα, η χρήση των υπαρχαδοσιακών συμπληρωματικών δεικτών και συνδέσμων ότι, διότι και οι εξακολουθούσε να είναι συνδεδεμένη με τους κανόνες της όψιμης κλασικής ελληνικής όχι μόνο στη λόγια γραφή αλλά ακόμη και σε κείμενα στη δημόδη, όπου τα στοιχεία αυτά επιβίωναν δίπλα στα σύγχρονά τους αντίστοιχα. Έτσι, τα κλιτικά κανονικά ακολουθούσαν το ρήμα, και στις εξαρτημένες προτάσεις το ίδιο το ρήμα μπορούσε να βρισκείται είτε μετά το υποκείμενο μέσα στη ρηματική φράση (*Σύνδεσμος + Υποκείμενο + [Ρήμα + (Κλιτικό-ά)]*) είτε στη δεύτερη θέση πριν από το υποκείμενο (*Σύνδεσμος + [Ρήμα + (Κλιτικό-ά)] + Υποκείμενο*).

Ωστόσο, υπήρχε σε μεγάλο βαθμό ανάμειξη των δύο συστημάτων και η αβεβαιότητα παραμένει ακόμη στα νέα ελληνικά, όπου η σειρά *Συμπληρωματικός Δείκτης- Υποκείμενο-Ρήμα* συχνά εμφανίζεται στον γραπτό λόγο (πβ. Mackridge 1985, 237). Η κατάσταση συνοψίζεται στο διάγραμμα (9), όπου $\Phi\Sigma = \eta$ φράση με κεφαλή τον συμπληρωματικό δείκτη ή το σύνδεσμο, $\Phi\Sigma\eta = \eta$ θέση των εγκλιτικών συνδετικών (όπου μετακινούνται προαιρετικά οι κλιτικές αντωνυμίες), $\Phi\kappa\lambda\iota\tau$ = η φράση κλιτικού (η μετακλιτική εξέλιξη της $\Phi\Sigma\eta$ όπου βρισκόταν υποχρεωτικά η κλιτική αυτού-

νμία), Π = πρόταση, (Φ) = ονοματική φράση (υποκείμενο) και ΡΦ = Ρηματική Φράση. Το (9)(α) αναπαριστά την περίπτωση των παραδοσιακών συνδέσμων, και το (9)(β) την περίπτωση των σύγχρονων υποκατάστατων:

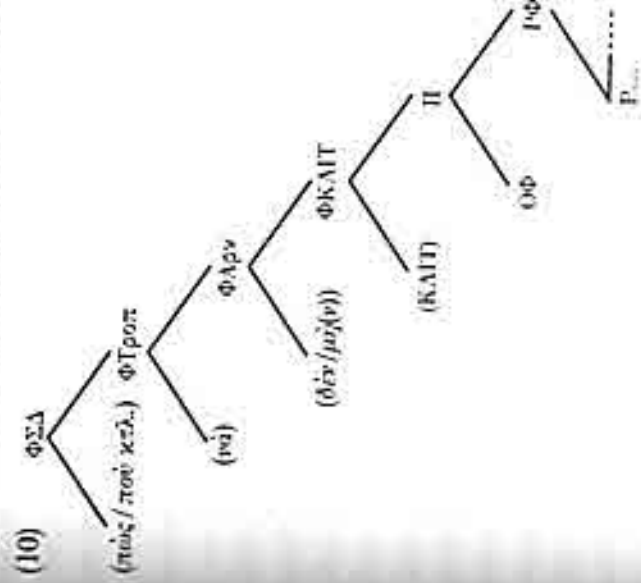

Στο (9)(α) το ρήμα και τα κλιτικά του μπορούν να μετακινήθουν στον ΣΔ (εάν είναι κενή η θέση, όπως στις ανεξάρτητες προτάσεις) ή στη θέση Σνν (σε διαφορετική περίπτωση), μολονότι κλιμά από τις δύο μετακινήσεις δεν είναι υποχρεωτική, και τόσο η σειρά ΥΡ όσο και η ΡΥ παραμένουν διαθέσιμες και στις κύριες και στις δευτερεύουσες προτάσεις. Στο (9)(β), όμως, το ρήμα μετακινείται υποχρεωτικά εάν υπάρχουν κλιτικά στη ΦΚΑΠΤ, είτε στον ΣΔ (εάν είναι κενός) είτε στο ΚΑΠΤ (σε διαφορετική περίπτωση, προκειμένου για τη σειρά ΚΑΠΤ + Ρ). τέτοιες μετακινήσεις αργότερα προτιμώνταν ακόμη και όταν δεν υπήρχαν κλιτικές αντωνυμίες. Το υποκείμενο τότε ακολουθεί αναγκαστικά το ρήμα, εκτός αν προτιμάσεται ως θέμα ή ως εστίαση.

Η παρουσία μιας προτεταγμένης ερωτηματικής ή εστιασμένης φράσης μέσα στη ΦΣΔ είχε το ίδιο αποτέλεσμα με την παρουσία ενός εμφανούς συμπληρωματικού δείκτη στη θέση ΣΔ, δηλαδή αναγκάζει το ρήμα να εμφανιστεί μετά τις κλιτικές αντωνυμίες στη ΦΚΑΠΤ. Τα προτασσόμενα θέματα (topics), ωστόσο, τοποθετούνταν σφώς έξω από την καθαυτό προτασιακή δομή (προσαρτών

μενα, λ.χ., στη ΦΣΔ), ούτως ώστε η πραγματικά αρχική θέση στην πρόταση να παραμένει ελεύθερη για να δεχτεί το Ρ, πραγματώνοντας έτσι την κανονική σειρά της κύριας πρότασης (δηλαδή τη σειρά Ρήμα + Κλιτικό) σε αυτές τις περιπτώσεις (βλ. Mackridge 1993a για μια πρωτότυπη ανάλυση της θέσης της κλιτικής αντωνυμίας στη δημόδια μεσαιωνική ελληνική).

Ο συμπληρωματικός δείκτης νύ, πάντως, απέκτησε τελικά τη λειτουργία του δείκτη της υποτακτικής, και με αυτό τον μειωμένο ρόλο αποτέλεσε (μαζί με τα αρνητικά μόρια και τις κλιτικές αντωνυμίες) τμήμα του συμπλέγματος του ρήματος που είχε το χαρακτηρισμό λέξης. Έτσι, ο συνδυασμός ότι [νύ + ρήμα], για παράδειγμα, έγινε ένας συνηθισμένος συνδυασμός στις εξαρτημένες προτάσεις της λαϊκής μεσαιωνικής ελληνικής. Αυτή η πιο σύνθετη προτασιακή δομή μπορεί να αναπαρασταθεί στο (10), όπου ΦΤροπ = Φράση Τροπικότητας και ΦΑρν = Φράση Άρνησης (για μια λεπτομερή παρουσίαση της δομής του ρηματικού συμπλέγματος στα νέα ελληνικά, πβ. Φιλιππάκη-Warbuton 1990).

Εδώ το ρήμα ανυψώνεται υποχρεωτικά στη θέση ΚΑΤ, όπως προηγούμενος (δίνοντας τη σειρά Κλιτικό + Ρήμα). Αλλά η επιλογή της περαιτέρω ανύψωσης στον ΣΔ (εάν είναι κενός) αποκλείεται αν είναι παρούσες οι ΦΤροπ και ΦΑρν (η μία ή και οι δύο), από τη στιγμή που τα μόρια που αποτελούν τις κεφαλές των φράσεων αυτών, ως προκλιτικό τροποποιητές του ρήματος, πρέπει να εμφανίζονται πριν από αυτό, και κάθε μετακίνηση του ρήματος σε υψηλότερη θέση θα τα άφηνε πίσω, προκαλώντας έτσι αντιγραμματακότητα.

Η σειρά Κλιτικό-Ρήμα είναι πλέον υποχρεωτική τόσο στις αποφατικές προτάσεις και στις προτάσεις σε υποτακτική (κύριες και δευτερεύουσες) όσο και -κόμα και αν αποσιάζει το νή ή η άρνηση- σε κάθε ασύγχρονη συντακτική δομή στην οποία η θέση του ΣΔ είναι καλυμμένη. Αν και οι αντωνυμίες σε όλες αυτές τις δομές ήταν αρχικά ενγλωττικές προς ό,τι βρισκόταν στα αριστερά τους, ήταν φυσικό η εμφάνιση του ρηματικού συμπλέγματος ως δομικής μονάδας να οδηγήσει σε μια επανερμηνεία όλων των στοιχείων που περιλαμβάνονται σε αυτό, ως εξαρτώμενων από το ρήμα και ως προκλιτικών. Μόνο η «απλή», δηλαδή μη ερωτηματική, μη τροπική και μη αρνητική κύρια πρόταση διατήρησε ως εκ τούτου την επιλογή της ανύψωσης του ρήματος στον ΣΔ, μετακίνηση που έδωσε τη σειρά Ρήμα-Κλιτικό και την παραδοσιακή έγκλιση του αντωνυμικού στοιχείου στο ρήμα.

Αυτή η «μεικτή» αντιμετώπιση των κλιτικών αντωνυμιών παρέμεινε η νόρμα στη μεσαιωνική ελληνική - και διατηρήθηκε σε κάποιες σύγχρονες διαλέκτους, ιδίως στην κρητική, σε πολλές κυκλαδικές ποικιλίες, στην κυπριακή και στη νοτιοανατολική ομάδα γενικότερα. Στην ποινική, ωστόσο, η μεταρρηματική (εγκλιτική) θέση γενικεύτηκε, υποδεικνύοντας μια πρώιμη απόκλιση, ενώ στην ΠΝΕ η προρρηματική (προκλιτική) θέση των κλιτικών αντωνυμιών έχει υιοθετηθεί τώρα πλέον για όλους τους παρεμφερτικούς ρηματικούς τύπους, ακόμη και όταν αποσιάζουν τα στοιχεία που προηγούνται του ρηματικού συμπλέγματος. Οι αδύνατοι τύποι των αντωνυμιών είναι, κατά συνέπεια, ενγλωττικοί ως προς το

ρήμα μόνο στην περίπτωση της προστακτικής και του γερουδιού - που παραμένουν οι μόνοι ρηματικοί τύποι που υφίστανται ακόμα στον κανόνα μετακίνησης του ρήματος στον ΣΔ στην πρότυπη γλώσσα (πβ. Riveto/Tetta 1995).

11.5 Διαλεκτική διαφοροποίηση στη μεσαιωνική ελληνική: Οι βόρειες διάλεκτοι

Πολλές από τις πιο χαρακτηριστικές διαλεκτικές διακρίσεις της σύγχρονης ομιλούμενης ελληνικής άρχισαν να αναπτύσσονται έντονα στα χρόνια του Μεσαίωνα, λόγω της σταδιακής απόπτωσης του ελέγχου από τους Βυζαντινούς μεγάλων τμημάτων της πρώην αυτοκρατορίας. Αλλά, όπως ήδη έχουμε πει, η διαδικασία της διαλεκτικής διαφοροποίησης στην ομιλούμενη Κοινή είχε ξεκινήσει σε ορισμένες περιοχές ήδη από την ύστερη αρχαιότητα, και γι' αυτό είναι ατύχημα που η απουσία σχετικών «διαλεκτικών κειμένων» για το μεγαλύτερο μέρος της βυζαντινής περιόδου καθιστά εξαιρετικά δύσκολη τη χρονολόγηση πολλών ιδιαίτερα σημαντικών μεσαιωνικών νεοτερισμών.

Η πρώιμη ανάπτυξη της κυπριακής και της κρητικής συζητείται στο 12.4, και τόσο αυτές οι δύο όσο και κάποιες άλλες διάλεκτοι εξετάζονται περισσότερο στο Μέρος III (Κεφάλαιο 14). Εδώ θα εξετάσουμε τη μάλλον βασική διάκριση ανάμεσα στις σύγχρονες «βόρειες» και «νότιες» διαλέκτους, όπου οι πρώτες -αλλά όχι και οι δεύτερες- παρουσιάζουν (με διαφοροποιήσεις) την αποβολή των υφρών φωνηέντων και την ανύψωση των μεσαίων: δηλαδή τα άτομα «πρότυπα» /i/ και /u/ γίνονται /e/ και /o/, και τα άτομα «πρότυπα» /e/ και /o/ γίνονται /i/ και /u/. Τέτοιες ποικιλίες μιλιούνται ακόμη, αν και υφίστανται την αυξανόμενη επίρροή της πρότυπης, στα ηπειρωτικά μέρη βόρεια της Αττικής, καθώς και στη Θάσο, τη Λέσβο, τη Λήμνο, την Ίμβρο (πολυάστερα, μια που σήμερα ανήκει στην Τουρκία) και στη Σάμο (στη νότια περιοχή της, που όμως επανακατοικήθηκε από κατοίκους των βορείων περιοχών

καιτά τον 15ο αιώνα). Για μια πρόσφατη επισκόπηση πβ. Newton 1972, κεφ. 7.

Ένα σημαντικότατο ζήτημα αποτελεί η χρονολόγηση της απρχής αυτών των αλλαγών (βλ. Ανδριώτης 1933, Συμπόσιο 1977). Είναι δύσκολο να συνδέσουμε παρόμοιες μεταβολές στη Θεσσαλική διάλεκτο που συνκντάμε στις επιγραφές από τον 3ο αιώνα π.Χ. και εώς με τις παραπάνω εξελίξεις, όσο εξακολουθεί να είναι αβέβαιη η ερμηνεία συγκεκριμένων τύπων - αν και είναι πιθανό σχετικές φωνητικές συνθήκες να μεταφέρθηκαν σε ποικιλίες της Κοινής που καθιερώθηκαν στον Βορρά, και η απρχή της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ Βορρά και Νότου να ανάγεται στους αρχαίους χρόνους.

Ως αντεπίκρισμα σε αυτή την ερμηνεία, ωστόσο, μπορούμε να σημειώσουμε ότι σύμφωνα του ουρανοποιοίθηκαν μπροστά από ένα αρχικό /i/ διατηρήθηκαν ως τέτοια μετά την απώλεια των ψήλων φωνέντων, αλλά δεν υπάρχει αντίστοιχη ουράκιωστη μπροστά από το δευτερογενές /i/ (< /e/) στις διαλέκτους που δεν ουρανοποιούν τα σύμφωνα ούτε μπροστά από το /e/. Αυτό δείχνει μια σημαντική καθυστέρηση στην έναρξη της ανύψωσης του ψήλου φωνέντος σε σχέση με την ουράκιωση, αφού, αν τα πράγματα ήταν διαφορετικά, η ουράκιωση θα είχε ισχύσει εξίσου στα σχετικά σύμφωνα πριν από το νέο /i/.

Το επίκρισμα για την καθυστέρηση της ανύψωσης του ψήλου φωνέντος ενισχύεται όταν εξετάζουμε άλλα φαινόμενα που αλληλεπιδρούν με αυτήν. Έτσι, ο συνθισιμένος κανόνας της σφωμοίωσης των άχγων κλειστών (δθλαδή [κλειστό + κλειστό] ή [τριβόμενο + τριβόμενο] > [τριβόμενο + κλειστό], πβ. (12) παρακάτω για λεπτομέρειες) είναι σχεδόν άγνωστος στην ομάδα των δευτερογενών συμπλεγμάτων που προέρχονται από την απόλυτη ψήλου φωνέντος. Κατά τον ίδιο τρόπο, αν και τα άλλοτε άχγω κλειστά που βρίσκονται δίπλα σε άχγρά τριβόμενα χρησιμοποιούνται, τα ίδια κανονικά δεν γίνονται τριβόμενα - αντιπαράβαλα τη (5) παραπάνω. Έτσι, το κοινί [ku'ti] κανονικά γίνεται [kti] και όχι [xiti], και το παγγάδι [mi'gadi] γίνεται [bγadi] και όχι [xγadi].

Αυτές οι διαφορές διαχωρίζουν σαφώς τον τρόπο αντιμετώπισης των παρσφύγων της αποβολής ψήλου φωνέντος από εκείνον των αρχικών συμπλεγμάτων, δείχνοντας ότι τέτοιες αποβολές θα πρέπει να έχουν μεταθέσει χρονικά την εφαρμογή των σχετικών κανόνων ανομοιώσης και φρμολίωσης. Και από τη στιγμή που έχουμε ήδη ότι η αποβολή των ψήλων φωνέντων προηγήθηκε της ανύψωσης μέσων φωνέντων (γιατί διαφορετικά και τα δευτερεύοντα /i/ και /u/ θα είχαν εξαφανιστεί), συνάγουμε ότι οι κανόνες ανομοιώσης των άχγων αποφρακτικών και φρμολίωσης των άχρων αποφρακτικών προηγήθηκαν και των δύο αυτών διαδικασιών.

Υπόχρον, φυσικά, παραδείγματα ποικίλων ανομοιώσεων και φρμολίσεων συμφώνων στους πατέρους της ύστερης αρχαιότητας (πβ. Gignac 1976, 86-98, 165-177), και γνωρίζουμε ειδικότερα ότι η υποχρεωτική φρμολίωση των ηχηρών κλειστών σε ηχηρά τριβόμενα ανάκει, το αργότερο, στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο - πβ. (5) παραπάνω. Αλλά, και αυτό είναι το πιο σημαντικό, δεν υπάρχουν δείγματα πραγματικής ανομοιώσης σε συμπλέγματα άχγων αποφρακτικών - αναγκαστικά στην περίπτωση των τριβόμενων [f, θ, χ], δεδομένης της όψιμης προέλευσής τους από δασέα κλειστά (πβ. 6.4).

Συνεπώς, η αντιμετώπιση των άχγων συμπλεγμάτων στη σύγχρονη εποχή είναι προϊόν της μεσαιωνικής περιόδου και, επειδή οι εξελίξεις στις κατοικαλικές διαλέκτους αποκλίνουν σε σχέση με τα πρότυπα (τα [pi], [θ], [kt], [xθ] και [sθ] γίνονται όλα [st] στα μποβέζικα, για παράδειγμα, και άλλοι μαρτυρούνται άλλα χρακτριαιτικά), φαίνεται ότι οι σχετικές αλλαγές ολοκληρώθηκαν αρότου το μέρος αυτό του ελληνόφωνου κόσμου αποκόπηκε από τον βυζαντινό κορμό εξαιτίας των νορμανδικών κατακτήσεων. Γι' αυτό και τοποθετούνται συμβατικά στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους (πβ. Browning 1983, 76).

Συνολίζοντας τις ποικίλες αυτές παρατηρήσεις καταλήγουμε στην εώς χρονολόγηση:

(11) αφομοίωση των *γλφρών* απορρακτικών (πρώιμοι

βυζαντινοί χρόνοι)

αφομοίωση των *άτλων* απορρακτικών (μετά τον

11ο αιώνα)

αποβολή των *υήγλων* φωνηέντων

▼ ανύψωση των μεσαίων φωνηέντων

χρόνος

με τα διαγνωστικά χαρακτηριστικά των βόρειων διαλέκτων της νέας ελληνικής τοποθετημένα με βεβαιότητα στην περίοδο μετά το 1100 μ.Χ. περίπου. Αυτό ταυριάζει με τα τεκμήρια που έχουμε από το σώμα των «ανεπίφων» λεξικών δυνείων στη γλώσσα των Βλάχων εποίκων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Ήπειρο και στην Πίνδο ανάμεσα στον 8ο και τον 10ο αιώνα (Λυδριώτης 1933).

Παρόμοιες αλλαγές στην προηγμένη των φωνηέντων χαρακτηρίζουν και τις διαλέκτους της Σίλλης, της Καππαδοκίας και, τουλάχιστον εν μέρει, του Πόντου. Αλλά στην πρώτη υπήρχε μόνο ανύψωση, και αυτή κυρίως στις κλιτικές καταλήξεις, ενώ στην Καππαδοκία η ανύψωση και η αποβολή παρατηρούνταν κυρίως στις τελικές συλλαβές. Στην πονιακή, από την άλλη, αυτές οι διαδικασίες περιρρίζονται στην αμέσως μετατονική συλλαβή. Αυτοί οι σημαντικοί και ποικίλοι περιορισμοί στο φάσμα αυτών των φαινομένων μάς υποδεικνύουν ότι έχουμε να κάνουμε με παρόμοιες αλλά ανεξάρτητες και σχετικά πρόσφατες εξελίξεις στην Κοινή της Μικράς Ασίας, και όχι με μια ενιαία διαδικασία που συνδέεται άμεσα με τις εξελίξεις στις βόρειες διαλέκτους (πβ. Dawkins 1916, 192-193).

11.6 Μεταγενέστερες φωνητικές και φωνολογικές εξελίξεις

Οι πιο σημαντικές από αυτές τις εξελίξεις συνοψίζονται στα (12)–(15) παρακάτω (η πρώτη από τις οποίες, δηλαδή η αφομοίωση σε συνμπλέγματα με *άτλη* απορρακτικά, έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω):

(12) Εκτός από τις *ωλόριμε* λέξεις, τα συμπλέγματα των απορρακτικών *άτλων* που αποτελούνται από [κλειστό + κλειστό] ή [τριβόμενο + τριβόμενο] παίρνουν όλα τη μορφή [τριβόμενο + κλειστό].

Υπάρχουν, ωστόσο, δύο εξαιρέσεις:

- i) εάν το δεύτερο μέλος είναι /s/, τότε έχουμε κλειστό + /s/
- ii) το συμπλέγμα /sf/ διατηρείται αναλλοίωτο.

Η πρώτη ξεκίνησε κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο (δίνοντας π.χ. το έπαμα αντί του έπαισα ως άριστο του παίω, πβ. 12.1.2) πρόκειται, λοιπόν, για ένα διαφορετικό φαινόμενο όχι μόνο ως προς τις συνδέσεις του, αλλά και ως προς τη χρονολόγησή του. Παραδείγματα που αφορούν το [s] ακολουθούμενο από τα φ, θ, χ [f, θ, x] έχουν επίσης διαφορετική προέλευση, επειδή οι αργπιακοί πάτυροι μας δίνουν πολλά στοιχεία [p^h, t^h, k^h]. Πράγματι, ειδικά στην περίπτωση του θβ, η εξέλιξη σε σι ήταν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της βορειοδυτικής ελληνικής από πολύ παλιά, και πολλές αρχαίες διάλεκτοι εμφανίζουν τουλάχιστον αποραδικά ορθογραφίες με σι στην «όψιμη» τους περίοδο.

Φαίνεται λοιπόν ότι τα ζεύγη [sp]/[sf], [st]/[sfθ], [sk]/[sx] ξεκίνησαν ως αναλλακτικοί (δηλαδή λαϊκότεροι, σε αντιδιαστολή με τους επίσημους) απόγονοι των προαιότερων [sp^h, st^h, sk^h], και ότι το [st] σταδιακά αντικατέστησε το αντίπαλό του συμπλέγμα στην ομιλούμενη λαϊκή ελληνική κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, με το [sk] να ακολουθεί την ίδια πορεία (ενώ το [st], κατά περίεργο τρόπο, προτιμήθηκε αντί του [sp]). Η μετατροπή των [au/eu] σε [af/ef], που σημειώνεται την ίδια περίπου εποχή, συνέβαλε σημαντικά στη συχνή εμφάνιση συμπλεγμάτων που αποτελούνταν από ένα *άτλη* τριβόμενο ακολουθούμενο από ένα *άτλη* κλειστό (πβ. *αύτος κτλ.*) είναι πιθανώς η συνεχώς αυξανόμενη επικράτηση του σχήματος αυτού να οδήγησε στην αφομοίωση και

άλλων συνδυασμών άγχων τριβόμενων (που περιλαμβάνουν δύο από τα [θ, θ, χ] < [p^b, t^b, k^b], θεωρώντας πάντοτε ότι το δεύτερο στοιχείο υπέστη αυτή την αλλαγή και ότι δεν έχασε τη δασύτητα του) και στη συνέχεια συμπλεγμάτων [κλειστό + κλειστό] προς ό,τι τη στιγμή εκείνη αποτελούσε φωνοτακτικά τον «κανόνα». Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι μόνο τα δύο τελευταία βήματα αυτής της σειράς εξελίξεων περιλαμβάνουν με τη στενή έννοια του όρου την αλλαγή από άγχω τριβόμενο σε άγχω κλειστό ή την αλλαγή ενός άγχου κλειστού σε άγχω τριβόμενο, και ότι μόνο αυτές οι αλλαγές εμπίπτουν στο (12) παραπάνω.

(13) Εκτός από τις λόγιες λέξεις, τα κληρά τριβόμενα σίγησαν μπροστά από έρρινο (εκτός από το /r/, που διατηρήθηκε μπροστά από το /m/).

Συνδυάζοντας το (12) και το (13), λέξεις όπως κτίζω και έτριφθην (ο παθητικός χόριστος του τριβω) έγιναν χτίζω και (έ)τριφθηκα, αντίστοιχα, ενώ το ρεύμα έγινε ρέμα, όπως το πράγμα έγινε πράμα. Αλλά κριβίω όπως και με κάποιες από τις αλλαγές που είχαν συντελεστεί νορίτερα, υπήρξαν σημαντικές παρεμβολές από τη γραπτή ελληνική που οδήγησαν σε αβεβαιότητα και ασυνέπεια, και δημιούργησαν μια αίσθηση -ανάμεσα στους μορφωμένους- ότι νεοτερστικοί τύποι ήταν «εχθυδαίστικοι». Κατά συνέπεια, εκείνοι που είχαν μάθει να γράφουν «σωστά» συνέχισαν γενικά να ορθογραφούν (και, πιθανότατα, εν μέρει και να προφέρουν) τις λέξεις με τον παραδοσιακό τρόπο πολύ μετά αφότου καθιερώθηκαν οι αλλαγές (12) και (13). Είναι επομένως πολύ σπάνιες -έως και τη νεότερη περίοδο- προσαρμωμένες ορθογραφίες λέξεων άλλων από τις πλέον καθημερινές, ακόμη και σε γραπτά κείμενα στη δημόδη.

Σαφέστατα δεν υπάρχει πλέον πιθανότητα να ολοκληρωθούν ποτέ αυτές οι επιμέρους αλλαγές: έτσι, στη νέα ελληνική επιβιώνουν πολλά τέτοια ζεύγη συμπλεγμάτων. Τα μέλη μερικών είναι σαφώς διακριτά, π.χ. λεπτά δίπλα στο λεγτά, ρεύμα (συμπεριλαμβανομένου του ηλεκτρικού) δίπλα στο ρέμα, ενώ άλλων είναι

διακριτά εν μέρει, όπως π.χ. πράγμα πλά στο πράμα. Επιπλέον, πολλές λόγιες εκδοχές έχουν τόρα αφομοιωθεί πλήρως, όπως *ελευθερία*, λόγω χάρη, που είναι πια καθιερωμένο αντί του παλιότερου (και λαϊκού) *λευτεριά*, ενώ το σχολείο φάνεται ότι ποτέ δεν απειλήθηκε στην πρότυπη γλώσσα από το *σκολιό*, που σήμερα δεν υφίσταται.

Από τον 17ο αιώνα και εξής, μεγάλο μέρος της νεοτερικής ορολογίας είτε δημιουργήθηκε από υλικό το οποίο προερχόταν κλειδείς από την αρχαία ελληνική είτε, όπως γινόταν συνήθως, ήταν έκτυπο από νεολογισμούς άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, οι οποίες χρησιμοποιήσαν αρχαίους ελληνικούς λεξικούς τύπους που τους συνδύασαν με παραγωγικά μορφήματα. Πράγματι, από τη στιγμή που μεγάλο μέρος των λεξιλογικών νεοτερισμών στις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες στρέφτηκε κατοργή στη δημιουργική χρήση ριζών της αρχαίας ελληνικής, πολλές τέτοιες λέξεις απλώς απορροφήθηκαν από τη νέα ελληνική χωρίς ουσιαστικές αλλαγές (βλ. 15.2 και 17.4).

(14) Στον λαϊκό λόγο, μια σειρά από δύο όμοια φωνήεντα απλοποιούνται (αν και πάλι έχουμε πολλές εξαιρέσεις που διατηρήθηκαν κάτω από την επίδραση της γραπτής γλώσσας). Αυτό συνδέεται συχνά με οπισθοχώρηση του τόνου εάν το πρώτο από τα δύο φωνήεντα τονίζονταν: π.χ. *έποιημα* (νέος άβριστος που κατασκευάστηκε πάνω στο παλιό θέμα του παρκειμένου, βλ. 11.8.4) > (έ)ποιμα ή έποιμα (παράλληλα με το ποιητής).

(15) Η ουράκωση των υπεριωικών μπροστά από ένα υψίλο μπροστινό φωνήεν και το [j] έγινε πιο μαρκωρισμένη, ιδίως στις νησιωτικές διαλέκτους και στην ομάδα της Παλαιάς αθηναϊκής, όπου τελικά έχουμε τα [k]/[c] (/k/) να γίνονται [j] ή [ts], και το [ç] (/x/) να γίνεται [j] ή [s]. Στην κρητική έχουμε επίσης το [j] (y) που γίνεται [ç]. Η ουράκωση των οδοντικών ήταν επίσης ευρύτατη (περιλαμβανόμενες τα [n, l, s, z] που γίνονται [ŋ, ʎ, ʒ, ʃ]), πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό στις βό-

ρεις διαλέκτους, όπου η απώλεια του άτονου [i] οδήγησε σε ελάχιστα ζεύγη που δείχνουν νέες φωνητικές αντιθέσεις μεταξύ του /s/ και του /ʃ/, του /t/ και του /ʒ/.

Ορισμένοι λαϊκοί υποκοριστικοί σχηματισμοί, συμπεριλαμβανομένων ονομάτων και ονομασιών γενικότερα, ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένοι στην ορθογραφία των υπερωικών. Έτσι, το *-άκι(ο)ν* και το *-άκι(ο)s* γίνονται και [-'aki(n)]/[-'akis] (χωρίς ορθογραφία) και [-'atsi(n)]/[-'atsis] (με ορθογραφία). Αυτός ο τύπος αποτελεί την παράλληλη επιβίωση όπως *Βασιλιάκης* και *Χορτάσιος* [xor'ta'is]. Παρόμοιες εξελίξεις επηρέασαν τα *-ίκι(ο)ν*/*-ίκι(ο)s* και τα *-ούκι(ο)ν*/*-ούκι(ο)s*, για να δώσουν τα [-'iki(n)]/[-'ikis] δίπλα στα [-'iisi(n)]/[-'iisis], και τα [-'uki(n)]/[-'ukis] δίπλα στα [-'uisi(n)]/[-'uisis]. Αυτό το τελευταίο συχνά προσλαμβάνει μια κατάλληλη επιβίωση δίνοντας το *-ούτσικος*.

Με βάση ό,τι έχουμε πει ως τώρα σχετικά με τις φωνολογικές εξελίξεις της μεσαιωνικής περιόδου συνολικά, θα πρέπει να έχει γίνει σαφές ότι κάθε προσπάθεια να εξηγηθεί η εμφάνιση της HNE αποκλειστικά μέσα από την ανάπτυξη της λαϊκής ομιλούμενης ελληνικής των μέσων χρόνων πέφτει στο κενό. Η λόγια χρήση των προφορικών λόγων στην όψιμη βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο -και μεγάλο μέρος της οθωμανόφωνης γραπτής που βασίζεται σε αυτόν- περιέχει με συνέπεια ένα μείγμα λόγιας/γραπτής και λαϊκής/ομιλούμενης. Πράγματι, η σύγχρονη νέα ελληνική παραμένει σε μεγάλο βαθμό μια μεικτή γλώσσα, με ισχυρή βάση στη δημόσια αλλά με στοιχεία που προέρχονται σαφώς από τη λόγια παράδοση (διαδικασία που φαίνεται, κατά εφ'οκείνη, να επιταχύνεται με την οριστική εγκατάλειψη της λόγιας καθαρεύουσας και την προοδευτική μείωση του ενδιαφέροντος για το παλιό/πολιτισμικό/κοινοτικό γλωσσικό ζήτημα). Αυτές οι παρατηρήσεις θα αποκτήσουν ισχυρό έρεισμα όταν εξετάσουμε στη συνέχεια τις κύριες μορφολογικές και συντακτικές εξελίξεις των μέσων χρόνων.

11.7 Ονοματική μορφολογία και σύνταξη

11.7.1 Η ΔΟΤΙΚΗ, ΟΙ ΠΡΟΘΕΤΙΚΕΣ ΦΡΑΣΕΙΣ

(16) (α) Η δοτική πτώση κατείχε μια όλο και πιο αδύνατη θέση στην ονοματική μορφολογία της δημόσιας Κοινής σε όλη τη διάρκεια της ύστερης γραπτής Κοινής σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου -και πέρα από αυτήν-, η χρήση της πτώσης αυτής στην ομιλούμενη ελληνική της μέσης περιόδου είχε περιοριστεί στην πιο επίσημη μορφή λόγου του καλλιεργημένου πληθυσμού στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, και οι λειτουργίες της, τόσο οι επηρευματικές όσο και οι γραμματικές, μεταφέρονταν κατά συνέπεια σταθερά στην αιτιατική ή στη γενική (για τα έμμεσα αντικείμενα η αιτιατική μερικές φορές υποστήριζόταν από την πρόθεση *εις*), καθώς και σε ποιιλίες προθετικές δομές (οι επηρευματικές χρήσεις): π.β. Τριμη (1965). Στα όψιμα μεσαιωνικά χρόνια υπήρχε ακόμα μεγάλη διακρίμανση στη χρήση, ακόμη και μέσα στο ίδιο κείμενο. Στην περίπτωση των έμμεσων αντικειμένων, η τελική επιλογή μεταξύ γενικής και αιτιατικής ανήκει σε μεταγενέστερη περίοδο: οι βόρειες διάλεκτοι, μαζί με την ιωνιακή και την καππαδοκική, συνέχισαν τελικά την αιτιατική, ενώ άλλες ποιιλίες προτίμησαν τη γενική.

(β) Η αιτιατική είχε τελικά αναδειχθεί ως η μόνη προθετική πτώση στις λαϊκές ποιιλίες της προφορικής το αργότερο ως την αρχή της τελευταίας βυζαντινής περιόδου, και το φάσμα των προθέσεων με την πιο κοινή χρήση περιορίζεται στις:

εις: ως *σε* στη συνέχεια, καθιερώνεται με την προσθήκη ενός επενθετικού τελικού φωνήεντος που προστίθεται μετά την αφάρεση για να βοηθήσει η προφορά - *εν* και κανονικά περιορίζεται απλώς στο [s] μπροστά από το οριστικό άρθρο (σήμερα γράφεται *στο*, κτλ.) και συχνά επίσης μπρο-

στά από λέξεις που αρχίζουν με φωνήεν (σήμερα γράφονται σ').

Από: με συχνή αποβολή του τελικού φωνήεντος μπροστά από το οριστικό άρθρο και από λέξεις που αρχίζουν με [a] ή [a]. Σε δημόδια κείμενα βρίσκουμε επίσης και τον τύπο απέ με επένδυση, ιδίως πριν από το άρθρο.

διά: αργότερα αποποιήθηκε σε γιά.

μέ: έσως το προόν απολοποίησε» σε φράσεις όπως με(τά) τά παιδιά κτλ.

χωρίς
ώς

Μερικές από αυτές τις προθέσεις, ωστόσο, προσδιορίζονταν προαιρετικά από ένα επιφραματικό στοιχείο για να είναι η σημασία πιο ακριβής, π.χ. μέσα σέ, (έ)πάνω από κτλ.

Οι μορφωμένοι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν ενίοτε, ακόμη και σε πιο λαϊκές μορφές γραφής, και άλλες προθέσεις, παρά το ότι αυτές ανήκαν κατά βάση στη γραπτή παράδοση: π.χ. την αντί, που τώρα συνοδεύεται συχνά από τη γιά, τις κατά, μετά, μεταξύ, μέγχι, παρά, πρός κ.ά. Πολλές από αυτές χρησιμοποιούνται ακόμη ευρέως στην ΠΝΕ, ενώ άλλες, όπως οι εν και εκ, επέζησαν τελικά μόνο σε πάγκες εκφράσεις: π.χ. εντάξει, εν μέρος, εν ανάγκη, εν προτέρω, εκ νέου κτλ.

11.7.2 ΤΑ ΘΗΛΥΚΑ ΠΡΩΤΟΚΛΑΙΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ: Η ΠΑΡΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΙΤΙΚΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

(17) Στην κλασική ελληνική τα πρωτόκλαιτα θηλυκά ονόματα (με θέμα σε -α) ακολουθούσαν μία από τις παρακάτω τέσσερις κλαϊκές υποκατηγορίες:

- (i) ονομ. -ᾱ [-a:] + γεν. -ας [-as] (π.χ. χοῖρα [k^hoira:])
- (ii) ονομ. -ᾱ [-a] + γεν. -ης [-eis] (π.χ. θάλασσα [t^hálassa])
- (iii) ονομ. -ᾱ [-a] + γεν. -ας [-as] (π.χ. πείρα [peira])
- (iv) ονομ. -η [-e:] + γεν. -ης [-eis] (π.χ. τιμή [tími:])

Μετά την απόλυση των διακρίσεων μακρότητας των φωνηέντων, η αναλογική εξομείωση παρήγαγε ένα απλοποιημένο σύστημα στο οποίο οι γενικές ακολουθούσαν με συνέπεια τις αντίστοιχες ονομαστικές στην επιλογή φωνήεντος:

- (i)-(iii) ονομ. -α + γεν. -ας
- (iv) ονομ. -η + γεν. -ης

Παραβολές μεταξύ των τύπων (ii) και (iii) και, σε μικρότερο βαθμό, μεταξύ των τύπων (i) και (ii) είχαν αρχίσει να επηρεάζουν τις περισσότερες λαϊκές ποικιλίες στην ύστερη αρχαιότητα (Gignac 1981, 3-11, 213), αλλά η πιο ριζική αποποίηση τοποθετείται στους μέσους χρόνους.

11.7.3 ΤΑ ΑΡΣΕΝΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΚΛΗΣΗΣ: Η ΠΑΡΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΙΤΙΚΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

(18) Τα αρσενικά πρωτόκλαιτα ονόματα σε -ας και -ης, με γενική αρχικά και των δύο σε -ου, αντικατέστησαν την κλαϊκή τους γενική με το -α και το -η αντίστοιχα.

Έκτοια νομαλοποιημένα» κλαϊκά παραδείγματα, δηλαδή με το φωνήεν της γενικής να ακολουθεί εκείνο της ονομαστικής, είχαν χρησιμοποιηθεί ήδη στην κλαϊκή ελληνική για τα κύρια ονόματα (ιδίως στις ιωνικές επιγραφές και σε κείμενα της Μεγάλης αττικής από περισχές όπου μιλούσαν η ιωνική), αλλά από τον 1ο αιώνα μ.Χ. και εξής αρχίζουν να εμφανίζονται στους παπύρους και παρδείγματα με κοινά ονόματα.

11.7.4 Η ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΠΡΩΤΗΣ ΚΑΙ ΤΡΙΤΗΣ ΚΛΗΣΗΣ: ΤΑ ΠΕΡΙΤΤΟΣΥΛΛΑΒΑ ΚΑΙΤΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

(19) Η κατάργηση της ομάδας των αρσενικών και θηλυκών φωνηέντων ονομάτων της τρίτης κλάσης προχώρησε αρκετά γρήγορα στον λαϊκό λόγο. Ορισμένα από αυτά είχαν από

νορές αντικατασταθεί από ουδέτερα υποκοριστικά σε -ου. Κατά τα άλλα, η εξέλιξη προχώρησε με την προσθήκη ενός αναλογικού -ν στην αρχική αιτιατική ενικού σε -α, αρχίζοντας από τους ρωμαϊκούς χρόνους (Gignac 1981, 45-46· π.β. 4.11.3). Ο επακόλουθος παραλληλισμός με την αιτιατική της πρώτης κλίσης σε -α(ν) οδήγησε στην αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο παραδειγμάτων και, τελικά, στη συγχώνευσή τους. Έτσι, νέες ονομαστικές σε -α (θρλ.) και -ας (αρσ.) σχηματίστηκαν βάσει της αιτιατικής σε -α(ν), και γρήγορα απολύθησαν και οι γενικές σε -ας (θρλ.) και -α (αρσ.).

Με την τελική κατάργηση του -ν στην αιτιατική ενικού κινήματα προς το σύγχρονο σύστημα των ονομάτων σε -α (που συμπεριλαμβάνει τόσο τα ονόματα που είχαν αρχικά θέμα σε -α όσο και τα συμφωνόληκτα ονόματα), στο οποίο τα θηλυκά ονόματα έχουν κοινή ονομαστική και αιτιατική ενικού σε -α(ν), γενική -α(ν)ς, ενώ τα αρσενικά ονόματα έχουν ονομαστική ενικού σε -ας(ν)ς με κοινή αιτιατική και γενική ενικού σε -α(ν).

Στον πλθθυντικό, ωστόσο, οι τύποι των συμφωνόληκτων ονομάτων με ονομαστική σε -ες και αιτιατική σε -ας ήταν εκείνοι που επηρέασαν τους αντίστοιχους τύπους της πρώτης κλίσης σε -αι και -ας: έτσι, το χώρι, π.χ., έγινε χώρες. Η μερική σύμπτωση της ονομαστικής και της αιτιατικής των συμφωνόληκτων θεμάτων που είχε σημειωθεί ήδη τη ρωμαϊκή περίοδο (4.11.1) έγινε στη συνέχεια, σταδιακά, η νόρμα για ένα νέο ομεικτόν κλιτικό παράδειγμα με ονομαστική και αιτιατική σε -ες, αντικαθιστώντας όλο και περισσότερο την ονομαστική σε -ες και την αιτιατική σε -ας (μυόνι νότε συναντάμε εξαιρέσεις στα ποντιακά και μερικές φορές στα χιώτικα και τα ροδίτικα). Μόνο στη γενική πλθθυντικού τα παραδείγματα παρέμεναν εν μέρει διακριτά, επειδή όλα τα πρωτόκλητα αρχικά ονόματα διατήρησαν το τονισμένο επίθημα σε -ων, ενώ τα πρώτα συμφωνόληκτα ονόματα που αρχικά έφεραν τον τόνο στην προλόγησα του διατήρησαν στην ίδια θέση, π.χ. ἑλλήνων και

Ολα πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι υπήρξε κίνηση μείωσής

μείωση της τρίτης γενικής πλθθυντικού στην προφορική ελληνική μέγρι και τη σύγχρονη εποχή και την εισαγωγή της γενικευμένης πεδίδας (π.β., για παράδειγμα, Thumb 1912, 31, για τη δημόδια ελληνική του ύστερου 19ου αιώνα). Στη συνέχεια, όμως, η γενική αναβίωσε, και σήμερα χρησιμοποιείται και πάλι κανονικά με όλες τις λειτουργίες της σύγχρονης γενικής (αν και αντικανονικά με την από + αιτιατική στις μεριστικές δομές).

Το σύνολο των εξελίξεων αυτών επέφερε το μεγάλο πλεονέκτημα της κατάργησης της αλλομορφίας ανάμεσα στην ονομαστική ενικού και στο υπόλοιπο συμφωνόληκτο κλιτικό παράδειγμα (ας συγκρίνουμε τα ἑλλήδια/ἑλλήδας δίπλα στα ἑλλήσι/ἑλλήσιν). Αλλά και πάλι η διαδικασία αυτή παρεμποδίστηκε από τη γνώση της γραπτής γλώσσας (συμπεριλαμβανομένης της παθητικής γνώσης, μέσω της εκκλησιαστικής λειτουργίας), και οι αρχικοί τύποι χρησιμοποιούνται ακόμη στις αόριστες γραπτές μορφές συγκεκριμένων λεξιλογικών στοιχείων (π.β. Τράπεζα της Ελλάδος κ.ά.). Γενικές σε τονισμένο -ός αντέχουν ακόμη σε κάποιες τοπικές προκλήσεις, ιδίως στα Ιόνια νησιά (όπου μάλιστα σημειώθηκε και κάποια επέκταση στο αρχικό παράδειγμα σε -α, δίνοντας όχι μόνο τοῦ πατρός, αλλά και τῆς πορείας, από το πόρτα).

(20) Η μερική αυτή σύμπτωση πρώτης και τρίτης (συμφωνόληκτης) κλίσης οδήγησε σε περαιτέρω αναμορφώσεις. Έτσι, ο συμφωνόληκτος τύπος της ονομαστικής ενικού γινός (που στη συνέχεια έγινε γινιάδος), με ονομαστική πλθθυντικού γνίδες, οδήγησε στην τροποποίηση του αρχείου συνηρημένου πρωτόκλητου τύπου με τονισμένη ονομαστική ενικού σε -ας (<-*έας), γενική ενικού σε -α και ονομαστική πλθθυντικό σε -αί. Αυτοί οι τύποι ήταν αρχικά χθιδευτικά ονόματα, αλλά στη συνέχεια επεκτάθηκαν ευρέως στη λαϊκή ομιλία, για να δηλώσουν επαγγέλματα και σωματικές ιδιαιτερότητες (κοφιάς, χιιδίς). Η εν μέρει μεταφορά τους στο συμφωνόληκτο κλιτικό παράδειγμα είναι ήδη εμφανής σε κείμενα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, αλλά κατά τη μεσαιώ-

νική περίοδο οι συμφωνώληθοι τύποι υιοθετήθηκαν κανονικά στον πληθυντικό: π.χ. *ἀββάς*, με παλιά γενική ενικού *ἀββή* αλλά ονομαστική πληθυντικός *ἀββάδες* κτλ.

Από αυτό τον τύπο το μορφικό χαρακτηριστικό επεκτάθηκε στη συνήθεια και στα περισσότερα ονόματα που έληγαν σε τοιαυτόν φωνήεν + *-ς*, π.χ. *παππούς*, *πληθυντικός παππούδες*, και μετά σε έναν μεγάλο αριθμό δανείων από την τουρκική. Όλοι αυτοί οι τύποι διατήρησαν στη νέα ελληνική το περιτυσώληθο κλιτικό τους παράδειγμα.

Το χαρακτηριστικό αυτό υιοθέτησαν και τους τροποποιημένους τύπους σε *-ής* της παλιάς τρίτης κλίσης, π.χ. *βασιλεύς*. Εδώ η αιτιατική *βασιλέα* παράγγε μια νέα ονομαστική *βασιλέας*, η οποία στην καθημερινή ομιλία εξελήχθη με συνίζηση σε *βασιλιάς*. Πάνω σε αυτή τη βάση διαμορφώνεται στη συνέχεια ένα νέο αιώκιο κλιτικό παράδειγμα με πληθυντικό *βασιλιάδες* (που επίσης διατηρείται στη νέα ελληνική).

Το επίθημα *-άδες* μερικές φορές επεκτάθηκε και στα κανονικά πρωτόκλητα αρσενικά και θηλυκά: έτσι, το *μαθητής*, για παράδειγμα, μπορεί να έχει πληθυντικό *μαθητές* ή *μαθητάδες*, και το *άδερφί* μπορεί να έχει πληθυντικό *άδερφές* ή *άδερφάδες* κτλ. Στην περίπτωση των αρσενικών, εάν ο τόνος έπερτε αρχικά στη ρίζα, υπάρχει συχνά ένας παράλληλος τύπος σε *-ήδες*, π.χ. *φάητες*, με πληθυντικό *φαιτάδες* και *φαιτήδες* δίπλα στο κανονικό *φάητες*. Οι επιτηκωμένες μορφές συναντώνται ακόμη διαλεκτικά, αλλά δεν χρησιμοποιούνται στην ΠΝΕ.

(21) Την περίοδο αυτή άρχισε να παρατηρείται και η αφομόωση του τριτόκλητου τύπου σε *-ις*, π.χ. *πόλις*, προς την πρώτη κλίση. Κάποια πρώιμα παραδείγματα δείχνουν μεταφορά στον τύπο σε *-ις* / *-ίδος*, από όπου προκύπτει μια καινούρια αιτιατική σε *-ίδα(ν)* και η ανάδομηση του κλιτικού παραδείγματος κατά τον γνωστό τρόπο. Αλλά, γενικά, η διαδικασία βκολόστηκε στην ήδη υπάρχουσα φωνητική επικάλυψη στην αιτιατική ενικού, π.χ. τριτόκλητο *πόλις*: πρωτόκλητο *νίκην*. Αυτή

οδήγησε σε μια ονομαστική ενικού *πόλι* (ή *πόλη*: πέτοιοι τύποι φυσικά γράφτηκαν πολύ αργότερα) και σε μια γενική ενικού *πόλις* (ή *πόλης*) – ακόμη και σε μια ονομαστική / αιτιατική πληθυντικός *πόλις*.

Και πάλι, ωστόσο, η διαδικασία ήταν αργή και μερική, καθώς η αρχαία γενική ενικού *πόλιος* και το αρχαίο κλιτικό παράδειγμα στον πληθυντικό γενικότερα πρόβλεπαν, εξαιτίας της επίδρασης της γραπτής ή της ελληνικής της θείας λειτουργίας, ιδιαίτερα αντίσταση στην αφομόωση σε όλες εκτός από τις πιο λαϊκές / τοπικές περιπτώσεις. Στη σύγχρονη Κωνσταντινούπολη, η νέα ονομαστική και αιτιατική ενικού έχει τώρα υιοθετηθεί (και γράφεται με *-η*), αλλά γίνονται δεκτοί και οι δύο τύποι της γενικής ενικού. Στον πληθυντικό, το αρχαίο παράδειγμα είναι εκείνο που κιάφερε να επικρατήσει: ονομαστική / αιτιατική *πόλις*, γενική *πόλιων*.

11.3.5 ΤΑ ΟΥΣΕΤΕΡΑ

(22) Από τη στιγμή που, γενικά, τα ουδέτερα έληγαν σε φωνήεν + *-ν* / *-νς*, τα δύο κύρια κλιτικά παραδείγματα της δεύτερης κλίσης όπως εκπροσωπούνται από το *ξύλον* και το *παιδίον* (όπου το *-ι(ν)* προήλθε από το *-ιον*, πβ. 6.3.2), ήταν φυσικό ο τριτόκλητος τύπος σε *-μα*, γενική ενικού *-ματος*, να εισαχθεί. Τύποι όπως *πρώγγιον* είναι λοιπόν αρκετά κοινός την περίοδο που κάνει την εμφάνισή της η δημόδια λογοτεχνία, τον 12ο αιώνα.

Υπάρχει επίσης μια τάση να αντικαθίσταται η κατάληξη της γενικής της δεύτερης κλίσης δίνοντας τον τύπο *πρωγγιμάτου* δίπλα στο *πρώγγιματος*, με βάση την υπόθεση ότι τύποι όπως *πρώγγιματά* κ.ά. ανήκαν στη δεύτερη κλίση. Στην ΠΝΕ υιοθετήθηκε ξανά ο αρχαίος τύπος της γενικής ενικού.

Οι τριτόκλητοι τύποι σε *-ος* με θέμα σε *-σ-* (π.χ. *δάσος*), με γενική σε *-ους* και ονομαστική και αιτιατική πληθυντικός σε *-η* επίσης επιβιώνουν, και μάλιστα προσέλκυσαν και κάποια δευτε-

ρόγια ουδέτερα σε -ο(ν): έτσι, βρίσκουμε τύπους όπως όπως *κάτωρη*, *δέιτη* κοντά στα αναμενόμενα *κάττωρη*, *δέιττωρη*.

(23) Από τον 5ο/6ο αιώνα και εξής κάνει την εμφάνισή του το νέο ρηματικό επίθημα -σιμον, που χρησιμοποιούνταν για να δηλώνει πράξεις και συναφή νοήματα πιο συγκεκριμένης φύσης, αντικαθιστώντας εν μέρει τα αρχαία αφηρημένα θηλυκά σε -σις (που δεν ήταν δημοφιλής εξαιτίας της κλιτικής τους ανωμαλίας και της ομοσχίας τους με τα πρωτόκλιτα αρσενικά σε -ης) και εν μέρει το ονοματοποιημένο απαρέμφατο, το οποίο στη λαϊκή ομιλία περιοριζόταν όλο και περισσότερο στη *χρήση* χρονικού επιρρηματικού προσαρτήματος: έτσι το *ιδεῖν* μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε διγμόδη κείμενα του 6^{ου} αιώνα Μεσαίωνα με τη σημασία του *ώταν/ αφού είδε...*.

11.7.6 ΤΟ ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΛΗΘΗ

(24) Βάσει των τύπων του ενικού του θηλυκού άρθρου, ή, *τήν*, *τής*, υπήρχε μια φυσική τάση να αποκτήσει και ο πληθυντικός ένα φωνήεν [i] στην ονομαστική και την αιτιατική, δίνοντας πρώτα [i] στη θέση του *αι* και, στη σύγχρονη εποχή, *τις* αντί *τάς* (το τελευταίο αφού υπέστη την επίδραση της ονομαστικής και αντωνυμικής αιτιατικής του πληθυντικού του θηλυκού σε -ες δίνοντας το κοινό μεσαιωνικό [ies]).

Φυσικά, για μεγάλο χρονικό διάστημα τέτοιοι νεότερικοί τύποι δεν γράφονταν, ενώ, όταν άρχισαν να εμφανίζονται στα κείμενα, υπήρχαν αμφιβολίες για το πώς έπρεπε να αποδοθούν. Η σύγχρονη ορθογραφία χρησιμοποιεί τα *οί* και *τίς*. Ας σημειώσουμε, ωστόσο, ότι η ονομαστική πληθυντικού *αι* επέζησε στις διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας (με γενίκευση στο αρσενικό παράδειγμα, *τοίλάν* στον σε κάποιες περιοχές), ενώ η αιτιατική πληθυντικού *τάς* χρησιμοποιούνταν, από ό,τι φαίνεται, μέχρι και πρόσφατα σε ορισμένες νησιωτικές διαλέκτους (π.χ. στη Νίω και στη Ρόδο). Το *ιός* χρησιμοποιείται ακόμα στην Κύπρο.

11.7.7 ΤΑ ΚΙΘΕΤΑ

(25) Στα κλιτικά παράδειγματα των επιθέτων υπάρχουν μια ισχυρή τάση να έχουν όλοι οι τύποι που επέζησαν τρεις ξεχωριστές καταλήξεις (αρσενικό, θηλυκό και ουδέτερο) σύμφωνα με το πρότυπο του πιο συνθροισμένου τύπου, με δευτερόκλιτα αρσενικά και ουδέτερα σε -ος και -ο(ν), και πρωτόκλιτα θηλυκά σε -α/-η. Έτσι, τα δευτερόκλιτα σύνθετα επιθέτα που δεν είχαν ξεχωριστό θηλυκό στην κλασική ελληνική (δηλαδή με αρσενικό και θηλυκό σε -ος) απέκτησαν έναν πρωτόκλιτο θηλυκό τύπο σε -α ή σε -η, για να ευθυγραμμιστούν με το ομαλό κλιτικό παράδειγμα.

(9) Τα επιθέτα με τύπους που ανήκαν στην τρίτη κλίση, ακριβώς όπως οι μετοχές και τα ουσιαστικά, αποφεύγονταν όλο και περισσότερο, και συχνά υπόκεινταν σε αναμορφώσεις ή εξέλιπαν. Κύριος επιζών ήταν η ομάδα των επιθέτων με θέμα σε -ύ, η οποία είχε πάντοτε έναν διαφορετικό τύπο για το θηλυκό κατά την πρώτη κλίση (π.χ. *βαφής*, *βαφεία*, *βαφή*) - μολονότι ακόμη και αυτή υπέστη σημαντική αναμόρφωση. Αντιθέτως, οι συμφωνόληκτοι τύποι είχαν μόνο δύο καταλήξεις και εγκαταλείφθηκαν σε μεγάλη έκταση προς όφελος πιο ομαλών υποκατάστατων. Τα συμφωνόληκτα, ωστόσο -π.χ. *εὐγενής* (αρσ./θηλ.), *εὐγενής* (ουδ.)-, μολονότι υπόκεινταν και αυτά σε ανακατάσταση, διατηρούνταν μερικές φορές με τροποποιημένη μορφή.

Οι κυριότερες αλλαγές, οι περισσότερες από τις οποίες ανήκουν στα όψιμα μεσαιωνικά χρόνια, συνοψίζονται στα (26)-(28).

(26) Το κλιτικό παράδειγμα αρσενικών και ουδέτερων επιθέτων σε -ῦ (εν. -ὸς/-ὴ, πληθ. *εις*/-*εία*) ενσωματώθηκε εν μέρει στην πρώτη και τη δεύτερη κλίση, μέσω της ομοσχίας του ενικού αριθμού του αρσενικού επιθέτου με τα αρσενικά ουσιαστικά της πρώτης κλίσης σε -ής και του ενικού του ουδέτερου επι-

θέτω με τα ουδέτερα ωσιαστικά της δεύτερης κλίσης σε -ί(ν).

Αυτοί οι τύποι αρχικά υπήρχαν, βέβαια, αποκλειστικά στην προ-ροική ελληνική, και η ορθογραφία τους ήταν αρκετά αβέβαιη όταν τελικά χρησιμοποιήθηκαν σε γραπτά κείμενα. Τύποι χωρίς λόγο παρελθόν γράφονταν γενικά σαν να ανήκαν στην πρώτη και τη δεύτερη κλίση: π.χ. αρσ. *σταχτής* (γεν. *σταχτή* ή *σταχτιού*, πληθ. *σταχτιού*), θηλ. *σταχτιά*, ουδ. *σταχτί*. Σε άλλες περιπτώσεις, πάντως, υπήρξε επίδραση από τη γραπτή γλώσσα. Έτσι, στην περίπτωση του βασιός/βασιών, η σύγχρονη ορθογραφία διατήρησε το -ι στον ενικό, αλλά κράτησε το δευτερόκλιτο παράδειγμα και την ορθογράφηση με -ι στον πληθυντικό (βασιού/βασιών). Αποτέλεσμα ήταν το αρσενικό και το ουδέτερο ενικό να πάρουν να ανήκουν σε ένα «ζωντανό» κλιτικό παράδειγμα, και σήμερα δεν έχουν μια αποδεκτή γενική πτώση. Πρωτότερα, ωστόσο, τύποι σε (-ή)/-ή και -ιού χρησιμοποιούνταν αρκετά ελεύθερα, και ολόκληρο το παράδειγμα ήταν αρκετά παραγωγικό ώστε να προσελκύσει και κάποια ομαλά επίθετα σε -ός (μερικά από τα οποία καθιερώθηκαν, ιδίως το *μακρός*, αντί του αρχαίου *μακρός*).

Περιστασιακά, πάντως, η διαδικασία εξομώσεως φαίνεται ότι προχώρησε συστηματικά παντού για τυχόνες φωνητικές λόγους. Έτσι, η ονομαστική πληθυντικού του αρσενικού και θηλυκού γλυκοί (που αντικατέστησε το αρχαίο *γλυκείς*) και γλεκαίς (< αρχαίο *γλεκαίω*) φαίνεται ότι επαναναλήφθηκε ως *γλεκοί* και *γλεκαί*, δηλαδή με ικανονική ουράνωση του υπερωικού μπροστά από τα [i/e]. Βάσει αυτού σχηματίστηκε και ένας δευτερόκλιτος πληθυντικός του ουδέτερου γλικά χωρίς το στοιχείο [i], και οι τύποι του αρσενικού και του ουδέτερου του πληθυντικού οδήγησαν τότε στους αντίστοιχους τύπους ενικού της δεύτερης κλίσης, *γλικός* και *γλικό* αντί των αρχαίων *γλικός* και *γλική*. Κατά επωνεία, εντοπίστος, ο ενικός του θηλυκού παραμένει *γλική* (< αρχαίο *γλεκαία*), εμπροδίζοντας έτσι την πλήρη ομαλοποίηση του παραδείγματος. Παρόμοια δείγματα αυτού του τύπου επίσης οδήγησαν στη δημιουργία θη-

λυκών σε -ιά [-ja] σε κανονικά δευτερόκλιτα και πρωτόκλιτα επίθετα όταν το θέμα τους έληγε σε υπερωικό σύμφωνο.

Παράλληλα με αυτές τις αποσπασματικές, και μάλλον συγκεκριμένες, προσπάθειες ένταξης μελών ενός κλιτικού υπό εξαφάνιση παραδείγματος σε ζωντανά ενλλακτικά κλιτικά παραδείγματα στη λαϊκή γλώσσα, υπάρχουν επίσης λέξεις που πάροθηκαν απειθείας από τη γραπτή γλώσσα και που τώρα έχουν ενσωματωθεί στην ΠΝΕ, με το αρχαίο τους κλιτικό παράδειγμα άθικτο. Ένα καλό παράδειγμα είναι το *εὐχός* (με γενική *εὐχός*, πληθ. *εὐχείς*).

(27) Ο αρχαίος τύπος ερηνόκλητων επιθέτων με αρσενικό και θηλυκό σε -ων και ουδέτερο σε -ον εξαφανίστηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου, εκτός από κάποια σπάνια επίθετα που εισήχθησαν από τη λόγια γραπτή γλώσσα. Υπήρχον, επίσης, και κάποιες αρχαίες μετοχές σε -ων/γεν. -οντος με κοινή χρήση ως επίθετα, και πάλι με ένα πλήρες αρχαίο παράδειγμα, π.χ. *ἐνδιαφέρων*, *ἐνδιαφέρουσα*, *ἐνδιαφέρου*.

(28) Τα σιγγλόκλητα επίθετα που λήγουν στο αρσενικό και το θηλυκό σε -ής και στο ουδέτερο σε -ές αντικαταστάθηκαν με ποικίλους τρόπους από υπάρχοντα ενλλακτικά επίθετα, ή ανασχηματίστηκαν με τη χρησιμοποίηση πιο ομαλών επιθημάτων (χωρίς να επιζήσουν όλα στη νέα ελληνική): π.χ. *ἀκριβής* > *ἀκριβός*, *ἀκριβής* > *ἀκριβινός*, *ἀκριβής* > *ἀκριβός* και *ἀκριβή* > *ἀκριβός* και *ἐγγενής*, *ἐγγής* > *ἐγγινός* και *ἐγγινός* κ.ά. Σε πολλές περιπτώσεις, ωστόσο, ο αρχαίος τύπος επέζησε στη γραπτή γλώσσα και σήμερα έχει ενσωματωθεί εκ νέου στην ΠΝΕ με άθικτο το αρχαίο του κλιτικό παράδειγμα. Σε περιπτώσεις όπου διατηρήθηκαν και οι δύο τύποι υπάρχει συχνά κάποια σημασιολογική διαφοροποίηση (π.χ. *ἀκριβής*-*ἀκριβός*, *ἐγγής*-*ἐγγινός*).

Άλλα, πάντως, θεωρήθηκαν ότι ανήκουν στο ίδιο κλιτικό παράδειγμα με τα πρωτόκλιτα ουσιαστικά, όπως το συγγενής «σχετι-

κός με κάτι» > με γενική συγγενή αυτού που έχει σχέση συγγένειας με κάποιον, και πληθυντικό συγγενήδες. Αυτά έδωσαν στη συνήθεια και παράλλαλα θηλυκά σε -ισσα (π.χ. συγγένισσα) και ουδέτερα σε -ικό (π.χ. συγγενικό). Και οι τρεις τύποι ήταν κανονικά ονόματα, αν και στο κατάλληλο σημασιολογικό περιβάλλον μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν διπλα σε άλλα ονόματα, αποκτώντας έτσι, θη έλεγε κανείς, πραγματική επιθετική λειτουργία. Το επίθεμα του ουδέτερου συχνά επεκτεινόταν τότε και στο αρσενικό και το θηλυκό, για να παραχθεί ένα ομαλό επιθετικό παράδειγμα σε -ικός/-ική/-ικό (πβ. εγγενικός/εγγενική). Έτσι, το σύγχερον επίθετο είναι συγγενικός, ενώ το αρχαίο συγγενής μαζί με το κλασικό του κλιτικό παράδειγμα έχει σήμερα επανεισχωθεί στη γλώσσα ως οσιαστικό με την πρόρρηση σημασία.

Πολλοί νεολογισμοί που έληξαν σε -ίτης, -ίτης και -ώτης προστέθηκαν αργότερα σε αυτό τον κλιτικό τύπο, παρά τη διαφορά στον τόνο, για να δώσουν τα -ης/-ισσα/'-ικο. Από αυτά προέκυψε μια ομάδα από πολύ κοινά επίθετα σε -ικός, π.χ. χωματίτης, χωματώθης. Τα αρσενικά ονόματα αυτού του τύπου σήμερα έχουν ενσωματωθεί σε μεγάλο βαθμό στο ομαλό κλιτικό παράδειγμα της πρώτης κλίσης, με πληθυντικό σε -εις.

11.7.8 ΟΙ ΑΝΤΩΝΥΜΙΕΣ

(29) Αυτή η πολύ σύνθετη κατηγορία συνοψίζεται παρακάτω κάτω από τις ακόλουθες υποκατηγορίες:

- (α) Λόριστες αντωνυμίες
- (β) Ερωτηματικές αντωνυμίες
- (γ) Ανκρωρικές αντωνυμίες
- (δ) Δεικτικές αντωνυμίες
- (ε) Προσωπικές αντωνυμίες.

(α) Λόριστες

Η αόριστη αντωνυμία / αόριστο επίθετο τις «κάποιος» αντικαθίσταται ολόένα και περισσότερο στη χρήση του ως αόριστου άρθρου

από το αριθμητικό εις - αργότερα ένας (που εμφανιζόταν σποραδικά ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους). Στις συστηρά αντωνυμίες χρήσεις του μεταπλάστηκε ως τινός, αν και τελικά υποκαταστάθηκε και αυτό με τη σειρά του, όπως εξηγήσαμε αμέσως παρακάτω.

Το μόριο κά(ν), που αρχικά ήταν ένας συνδυασμός του και «ακόμη» με το τροπικό αν και χρησιμοποιούνταν στις δυητικές προτάσεις με ευκτική, χρησιμοποιούνταν και ως ελεύθερο επιθετικό μόριο ήδη από την κλασική ελληνική. Σε συνδυασμό με το εις πέρασε σταδιακά από τη σημασία του «ακόμη/ τουλάχιστον ένας» για να γίνει μια νέα αόριστη αντωνυμία με τη σημασία του «ποιοσδήποτε». Το στοιχείο κά(ν (με το -ν να διατηρείται μόνο σε προφωνητική θέση και στον τύπο κάμ-ποσος) συντέθηκε τότε μαζί με άλλες αρχαίες αόριστες αντωνυμίες και επιφράγματα, για να δημιουργηθεί το σύνολο των σύγχερων αόριστων τύπων. Αλλά αντίθετα από τους αρχαίους τύπους, που χρησιμοποιούνταν με τη διπλή σημασία «ποιοσ(δ)ποτε) Χ» και «κάποιος Χ», οι τύποι που τους αντικατέστησαν διαφέθηκαν στις υποκατηγορίες κρητικής πολυκότητας και καταφατικών τύπων (βλ. 12.3.2 για ανάλυση της εξέλιξης αυτής της σημαντικής διάκρισης).

Έτσι, το καινός και το νεότερο καινός (το τελευταίο λειτουργούσε τόσο ως αντωνυμία όσο και ως επίθετο) εμφανίζονται σε αρνητικά, ερωτηματικά και γενικευτικά συμφραζόμενα με τη σημασία «ποιοσ(δ)ποτε»/ «όποιος», ενώ επίσης χρησιμοποιούνται απόλυτα με την αρνητική εμφατική σημασία «ώστε ένας». Αρκετά άλλα αοριστολογικά (εμφατικά) στοιχεία προμοιώθηκαν σε αυτό το σχήμα: τίποτε (δηλαδή τί «κάτι») + επιθετικό ποιέ, μεταγενέστερο τίποτα), ποιέ (που προσλαμβάνονταν ως εκ φύσεως εμφατικό λόγω του τελικού τοκισμένου φωνήεντος), ποιθενά (δηλαδή ποιέν «από κάπου» μετασχηματισμένο σε που «κάπου»/ «ποιοσ(δ)ποτε», και με δεδομένο ότι το εμφατικό επίθεμα -α χρησιμοποιούνταν στην καθομιλουμένη στα δεκτικά).

Μια διαφορετική ομάδα αοριστολογικών τύπων χρησιμοποιούνταν σε καταφατικά περιβάλλοντα με τη σημασία «κάποιο-

Χν: δὲλαδὴ κᾶτι (< κᾶ(ν) + τι), κᾶποιος (< κᾶ(ν) + ποιός, ὅπου το δεύτερο στοιχείο -αρχικά ἐπίθετο = ἀκάποιος εἶδος ἀπό) - προσέλαβε μια ἐπιπρόσθετη ἀντωνυμική λειτουργία γιὰ νὰ αντικαταστήσει τὸ τις σὲ ὅλες τὲς καταφατικές λειτουργίες του), κᾶπου (< κᾶ(ν) + που) κ.ά. Ἡ σύγχρονη ὀρθογραφία τὰ ἀποδίδει ὅλα χωρὶς τὸ σημείο τῆς κράσης, δίνοντάς μας τὸ κᾶτι κτλ. Για τὲς μεσαιωνικὲς ποικιλίες με τὸ πρόθημα ὁ- [o-] (π.χ. ὁκάτι, ὁκάποιος), βλ. 12.3.3.

(β) Ερωτηματικές

Ακριβῶς ὅπως ἡ ἀόριστη ἀντωνυμία τὲς ἀκάποιος, πού ἀναφέρεται σὲ ἐμψύχα, ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ κᾶποιος, ἔτσι καὶ ἡ ἐρωτηματικὴ ἀντωνυμία τὲς: «ποιοσ» ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ ποιος; - πού ἀρχικά σήμαινε «τι λογής;» / «τι εἶδος;» - με τὴν ἴδια ἐπέκταση ἀπὸ τὴν ἐπιθετικὴν στὴν ἀντωνυμικὴ λειτουργία. Ἡ υποκατάσταση ἐινώθηκε ἀπὸ τὴ γενική υποχώρηση τῶν τριτόκλιτων τύπων τοῦ ἀρσενικοῦ καὶ τοῦ θηλυκοῦ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ πιο πολλὰ ἐρωτηματικὰ στοιχεῖα ἀρχίζαν ἤδη με π-, πβ. ποιός, πότε; κ.ά. Ο τόνος στὴ συνέχεια μετατοπίστηκε στὴν τελευταία σὺλλαβή, μέσω τῆς συνίζησης, γιὰ νὰ σχηματίσει τὸ ποίος;.

Ὡστόσο, τὸ οὐδέτερο τί, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὸ δεύτερο στοιχείο τοῦ ἀόριστου κᾶ-τι, διατηρήθηκε, καὶ σὲ κάποιες διαλέκτους -π.χ. στὴν Παλαιὰ ἀθηναϊκὴ καὶ στὲς νοτιοανατολικὲς ομάδες, στὴν κρητικὴ καὶ σὲ πολλὲς κωλαδικὲς ποικιλίες- χρησιμοποιήθηκε τόσο πολὺ στὴ φράση τί (ῥ)η(ς) τό/τά; [ʔi n do/da] (πβ. τὸ γαλλικὸ qui est-ce que?), ὥστε τελικά ἐξελήχθηκε, μέσω ἀνομοιώσεως, στο σύγχρονο ἐρωτηματικὸ ἀντωνυμικὸ εἶντα/ἴντα.

(γ) Ἀναφορικές

Οι «αδύναμοι» ἀρχαῖοι τύποι ὄς/ῆ/ὄ, πού ἀρχίζαν ὄλα, καὶ συγνή καὶ τελείωναν, με φωνήεν, ὑπόκεινταν σὲ συναίρεση καὶ ἀπόλυση καὶ ἔτσι, ἤδη ἀπὸ τὰ κλασσικὰ χρόνια, συγνή ἀντικαθίσταντο ἀπὸ ισχυρότερους τύπους στὴ λαϊκὴ ομιλία.

Τὰ συγνή ὑποκατάστατα κατὰ τὴν πρόσημῃ πρὸς μέση πέ-

ρίοδο εἶναι τύποι τοῦ ἄρθρου πού ἀρχίζαν με τ- (ἤδη ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἰωνική, ὅπου τὸ κάποτε προστατευτικὸ ἀρχικό /h/ τοῦ ἀληθινού ἀναφορικού εἶχε χαθεῖ κατὰ τὴν προϊστορικὴ περίοδο) καὶ τὸ ἄλλοτε ἀόριστο ἀναφορικό ὅστις ἢ τὸ ἐμφατικὸ ἀναφορικὸ ὅσπερ (ὁδῶς στὲς περιπτώσεις ὅπου τὸ ἄρθρο ἀρχίζει ἐπίσης ἀπὸ φωνήεν). Τὸ ἐρωτηματικὸ τίς; χρησιμοποιεῖται με ὄμοιο τρόπο μερικῶς φραγῶς ὡς ἀναφορικό. Αυτὴ ἡ χρήση προκλήθηκε ἀπὸ τὴ σύμπτωση, με τὴν ὅσπερ ερωτήσεις/ἐλεῖθρες ἀναφορικές (πβ. στγγλ. *I know what I fear*) *she knows* («ἔξερω (ἠ,τι) ξέρει»), ἀπὸ ὅπου ἀπέκτιψε πρῶτα μιὰ ἐλεῖθρη ἀναφορική χρήση καὶ κατόπιν μιὰ ἀπλή ἀναφορική χρήση, σύμφωνα με τὴν ἐκτεταμένη μετακλασσικὴ χρήση τῆς ὀσπερ.

Ὡστόσο, κατὰ τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς περιόδου πού ἐπισκοποῦμε ὄλα αὐτοὶ οἱ τύποι ἀντικαταστάθηκαν εὐρέως ἀπὸ τὸ ὄστω καὶ τὲς πιο ἐξελιγμένες (ἀποτονισμένες) μορφές ὀστού καὶ ποί, πάλι με κάποια ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ἐρωτηματικὸ ποί. Αυτό εἶχε ἀρχικά μιὰ καθαρά τοπικὴ ἀναφορική (ἢ πλάγια ἐρωτηματικὴ) σημασία, ἡ ὁποία στὴ συνέχεια ἀπέκτιψε βαθμιαία τὸ ἐνῶτερο φάσμα λειτουργιῶν πού ἔχουν οἱ «τοπικέες» προθέσεις *ἴν/εἶς* - δηλαδὴ ὄχι μόνον τὴ σημασία τῆς σὲ τόπο στάσης, ἀλλὰ καὶ τὸς σὲ τόπο προορισμοῦ (σκοπῆ) καὶ τὴ σημασία οργάνου/ συνοδείας. Μποροῦσε τότε νὰ χρησιμοποιεῖται φωνολογικά στὴ συνέχεια, κατ' ἐπέκταση, καὶ ὡς ἔμμεσο ἀναφορικὸ ἀντικείμενο (π.χ. ὑπονοεῖσθε στὸν ὀστού/ με τὸν ὀστού/ πού μίλησαν κτλ.). Καθὼς ἐπανεμφανήθηκε σὲ αὐτὸν τὸ ρόλο ὡς ὑποκατάστατο ὄχι μόνον μιὰς ἐπιρρηματικῆς προθετικῆς φράσης, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τῆς «σκέτης» γενικῆς ἢ αιτιατικῆς πτώσεως τῆς ἀντωνυμίας -καλύπτοντας τὴ γραμματικὴ λειτουργία τοῦ ἔμμεσου ἀντικειμένου-, γρήγορα ἦταν σὲ θέση νὰ δηλώσει τὴ γραμματικὴ λειτουργία καὶ τοῦ ἔμμεσου ἀντικειμένου (πάλι ὡς ὑποκατάστατο τῆς αιτιατικῆς) τελικά ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ λειτουργία ὑποκειμένου. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸρχ εἶχε λίγο μεγαλύτερη ἐμβέλεια ἀπὸ ὅ,τι ἔνας ἀναφορικός συμπληρωματικὸς δείκτης (πβ. τὸ ἀγγλικὸ *that*) καὶ ἀπὸ ὅ,τι ἀναφορικές προτάσεις, ὡς προσδιορισμοί, εἶναι ἐκ φύσεως ὑπερόνο-

τικές, η χρήση του τελικά επεκτάθηκε και ύστερα από γεγονός-τικά ρήματα του τύπου «λυπάμαι».

Αρχίζουμε επίσης να βρίσκουμε δείγματα της απλής αναφορικής χρήσης του κλασικού αοιότος (αρχικά = «τέτοιου είδους όπως» ή «τι λογής») σε πλήρεις ερωτηματικές προτάσεις) αντί του ὅστις. Κάτι τέτοιο συμφωνώσε τόσο με τη γενική περίπτωση για τους τύπους από π- αντί εκείνων από τ- όσο και με τη γενικότερη τακτική τής εκ νέου χρησιμοποιήσης έμμεσων-ερωτηματικών/ελεύθερων-αναφορικών επιθετικών στοιχείων ως απλών αναφορικών αντωνυμιών. Υπήρχε πάλι η τάση να συγχέεται με την αντίστοιχη ευθεία ερωτηματική ποίηση, και κατά συνέπεια υπήρχε το έδαφος για περαιτέρω σύγχυση όσον αφορά το καθέ-στώς του ὅ- στην πλήρη του μορφή: δηλαδή, επρόκειτο πράγματι για το ὅποιος, το ὅ ποιος (το άρθρο + το ερωτηματικό χρησιμοποιώμενο ως αναφορικό) ή το ὅ ποιος (το άρθρο ακολουθώμενο από τον πλήρη τύπο που έχει υποστεί αφάρεση); Γι' αυτό αρχίζουμε επίσης να βρίσκουμε τον «διορθωμένο» τύπο της τελευταίας από αυτές τις εκδοχές, δηλαδή το ὅ ὅποιος, η χρήση του οποίου ενσχύθηκε με την επίδραση των ρομανικών γλωσσών μετά την κατάληξη της Κωνσταντινούπολης κατά την Δ' Σταυροφορία το 1204 και την επακόλουθη διαίρεση της αυτοκρατορίας μεταξύ των Φράγκων κατακτητών (πβ. γαλλικά *le quel*, ιταλικά *il quale* κτλ.). Στη μη κλασικίζουσα λογοτεχνία του έμμεσου Βυζαντίου βεβαίως, συνεπώς, το ὅποιος/ὅποιος (για τον τονισμό του δευτέρου πβ. το ὅστις), το ὅ ὅποιος και (με αφάρεση και/ή συμφορμό της ερωτηματικής και αναφορικής αντωνυμίας) το ὅ ποιος/ὅ ποίος - όλα να χρησιμοποιούνται παράλληλα με το ὅποιον το ὅποιον.

Το ὅποιος, όπως και το προγενέστερο ὅστις, χρησιμοποιούνταν επίσης ως άφορητη αναφορική αντωνυμία, αλλά σε αυτή την περίπτωση ο τόνος σταθεροποιήθηκε στην πρώτη συλλαβή για να σχηματίσει το ὅποιος, απηχώντας τη συνεχιζόμενη επιρροή του κλασικού ουδέτερου ὅτι, το οποίο διατηρήθηκε κοντά στο κτ-τι. Αυτός ο διωσμός ήταν φυσικό να οδηγήσει στο ὅποιον και στις ποικί-

κλίες του, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν -τουλάχιστον για κάποιο διάστημα- στις ελεύθερες αναφορικές προτάσεις.

Στα νέα ελληνικά, ωστόσο, το που και το ο οποίος χρησιμοποιούνται μόνο ως απλά αναφορικά (το τελευταίο με μια ελαφρώς λόγια χροιά), και το ὅποιος μόνο ως αφοριστική/γενικευτική αντωνυμία σε ελεύθερες αναφορικές - αν και υπήρξε μεγάλη αστάθεια στους όψιμους μεσαιωνικούς χρόνους προτού επικρατήσει αυτή η παρωμένη τυπολογία.

(δ) Δεικτικές

Όπως έχουμε σημειώσει ήδη, η αντωνυμία αυτός εξελήφθηκε σε πραγματικά δεικτική στην ύστερη αρχαιότητα ή στην πρώιμη βυζαντινή εποχή, αντικαθιστώντας το αρχαίο ὁδε. Μια τοπική ποικιλία, η οποία επιβιώνει ακόμα σε κάποιες σύγχρονες ομιλούμενες διαλέκτους, ήταν η (ὄ)τός, με το ἔ- διαμορφωμένο κατ' ἀνάλογίαν προς την ἐκείνος.

Η αρχαία οὗτος/αὐτή/τοῦτο επίσης επιβίωσε, αλλά με ομαλοποίηση του κλιτικού της παραδείγματος μέσω της γενίκευσης του θέματος τουτ-, για να δώσει τα τούτος/τούτη/τούτο (μερικές φορές με ένα αρχικό ἔ-, πάλι κατ' ἀνάλογίαν προς τις ἐκείνος, ἔ-γού, ἔ-σύ).

Υπήρξε επίσης κάποια αλληλεπίδραση μεταξύ των αὐτός και οὗτος, που βασιζόταν στους θηλυκούς τύπους της καθεμίας, αὐτή και αὐτή αντίστοιχα. Ο τελευταίος τύπος παρήγαγε ένα αντίπαλο κλιτικό παράδειγμα με αρσενικό αὐτός (ή αὐτός) και ουδέτερο αὐτό (ή αὐτό) - τύποι οι οποίοι δίνουν χρήσιμες για το μέτρο ποικιλίες τού αὐτός κτλ., και εμφανίζονται αρκετά συχνά στη δημόσια ποίηση του 12ου αιώνα και μετά, τόσο ως καθαρές δεικτικές αντωνυμίες όσο και ως ισχυροί τύποι (δηλαδή μη ερωτηματικοί) των τριτοπρόσωπων αντωνυμιών. Αυτή η εξέλιξη οδήγησε και στο σχηματισμό του εἴτος/ἔτος πλάι στο ε(ὄ)τός.

Αυτός ο τελευταίος τύπος μπορεί να μας δώσει την εξήγηση για το σύγχρονο τροπικό επίρρημα ἔτσι. Η φράση τί λογής; που αποτελείται από την άκλιτη σήμερα ουδέτερη ερωτηματική αντω-

νομία τίς μαζί με την απολιθωμένη γενική του θηλυκού ονόματος *λογή*, χρησιμοποιείται πλέον μόνο με τη συνδεδεία ενός οριστικού. Αλλά στα μεσαιωνικά ελληνικά μπορούσε προφανώς να εμφανίζεται και απόλυτα, με τη σημασία του «με ποιον τρόπο/πώς», όπου μια πιθανή απάντηση ήταν η ελλειπτική χρήση της γενικής ενικού του θηλυκού έτης «με αυτό τον τρόπο», συμφωνώντας με το *λόγος*. Από αυτό τον τύπο αναπτύχθηκε κλιμακίον η γενική επιφραγματική χρήση (μέτσοι). Αλλά σε αυτό το στάδιο η κατάληξη επανεμφανεύτηκε ως ένα επιφραγματικό επίθημα (πβ. την κατάληξη του τούτου < τώ όντι με την προσθήκη του επιφραγματικού >ς, όπως στο τότε + > κτλ.). Αυτό οδήγησε σε μαρτυρούμενος τύπος όπως *ιδ-έτις* (βλ. την ακόλουθη παράγραφο για το συρρακφωμένο πρόσρμα) και (ε)ίτις (με αφομοίωση του αρχικού φωνήεντος). Ο τύπος έτσι εμφανίζει συγκροτή του άτονου φωνήεντος του έτις και συνακόλουθη ανάπτυξη (anaptyxis), ενώ στην πρόομη κυριακή το ήτζου ήταν ίσως ένα παρόμοιο παράγωγο του (ε)ίτις (στο οποίο το τελικό φωνήεν παραμένει, ωστόσο, ανεξήγητο).

Το *έκείνος* και το (ε)τούτος μπορούσαν να επεκταθούν με ένα επιτακτικό επίθημα -ά (μερικές φορές -έ) ή με το πρόσρμα *ιδε* < *ιδέ*. Ο εκτεταμένος τύπος αυτόνος έχει και ένα δεύτερο κλιτικό παράδειγμα πέρα από την ονομαστική ενικού του αρσενικού (π.χ. γεν. εν. αὐτοῦ/αὐτοῦ, θηλ. εν. αὐτῆς κτλ.) και μοιάζει να έχει σχηματιστεί βάσει του *έκείνος* - αλλά με τη συνεχιζόμενη επιρροή του απλού αυτού που οδηγεί στον πιο σύνθετο κλιτικό τύπο.

(ε) Προσωπικές

Ήδη έχουμε σχοληθεί με την ανάπτυξη μιας ομάδας από συντετριμένους εγκλιτικούς τύπους των αντωνυμιών του τρίτου προσώπου. Οι αρχές της αναδόμησης του συστήματος των πρωτοπρόσωπων και δευτεροπρόσωπων αντωνυμιών ήταν ήδη εμφανείς σε μερικούς από τους όψιμους παπύρους - πβ. 6.5.4. παράδειγμα (37)(γ). Αυτή την περίοδο οι αλλαγές ολοκληρώνονται.

Ο τύπος της ονομαστικής ενικού του πρώτου προσώπου της

αντωνυμίας (έγω) μαζί με τους υπάρχοντες παράλληλους ισχυρούς και αδύνατους πλάγιους τύπους (π.χ. αιτ. *έμέ/μέ*) οδήγησε σε ανάλογους σχηματισμούς και για το δεύτερο πρόσωπο έσύ (αντικαθιστώντας το κλασικό σέ), με ισχυρό τύπο της αιτιατικής *έσέ* παράλληλα με τον ασθενή *σέ* κτλ.

Από τη στιγμή που οι τύποι πληθυντικού για το 1ο και το 2ο πρόσωπο ήταν *ομής/οι* (ήμεις/ύμεις), σχηματίστηκαν νέα κλιτικά παραδείγματα για τον πληθυντικό κατά την πρόομη και τη μέση βυζαντινή περίοδο βάσει του θέματος των τύπων του ενικού: ονομ. *έμεις/εσείς*, αιτ. *έμας/εσάς*, πλάι στους αδύνατους τύπους *μάς/σάς* κτλ.

Για τη χρήση των τύπων της αιτιατικής πληθυντικού των αντωνυμιών 1ου/2ου και 3ου προσώπου ως γενικής, καθώς και με τις κανονικές λειτουργίες της αιτιατικής, βλ. 12.3.3.

Από τις αρχές του 2ου αιώνα, οι τύποι της αιτιατικής ενικού απέκτησαν ένα ιδιότυπο τελικό -γ (*έμέ(γ)/εσέ(γ)*), και τον 4ο αιώνα το πρώτο πρόσωπο της αντωνυμίας είχε προσαρμωθεί τυπικά στην τρίτη κλίση (ίσως αναλογικά προς το ένα και το τινά), μέσω της προσθήκης του τελικού -α. Και αυτός ο τύπος έλαβε φυσιολογικά το δικό του αναλογικό -γ μαζί με άλλα ονόματα της τρίτης κλίσης, με το *έμειναι* να μαρτυρείται ήδη σε παπύρους του τέλους του 4ου αιώνα. Η παράλληλη εξέλιξη του τύπου της αντωνυμίας του δεύτερου προσώπου (εσείναι) αφήκει, ωστόσο, στην πρώομη και τη μέση βυζαντινή περίοδο.

Από τη στιγμή που οι τύποι αυτοί επανεμφανήθηκαν τότε ως πρωτόκλιτο, απέκτησαν τις κατάλληλες γενικές (ακολουθώντας το μοντέλο της κλίσης των αρσενικών), δηλαδή *έμένα/εσένα*. Με την απώλεια του τελικού -γ, οι τύποι αυτοί χρησιμοποιούνταν και ως αιτιατική-γενική κατά τον συνήθη τρόπο (βλ. Dressler 1966: Gihrac 1981, 161-165).

11.8. Ρηματική μορφολογία και σύνταξη

11.8.1 ΤΟ ΑΠΑΡΕΜΦΑΤΟ

(30) Το απαρέμφατο αορίστου αναμορφώθηκε κατά τους όψιμους μεσαιωνικούς χρόνους σύμφωνα με το πρότυπο του ενεστωτικού (ατελιός όψη) απαρεμφάτου, δηλαδή $-(σ)η > -(σ)ει(ν)$ πάνω στη βάση του $-ειν$.

Στον προφορικό λαϊκό λόγο τα απαρέμφατα περιορίστηκαν στα διακά στα συμπληρώματα των ρημάτων ελέγγου (δηλαδή του τύπου «θέλω», «προσπαθώ» κ.ά., με εννοούμενο υποκείμενο την απαρεμφατική πρόταση: θέλω να πάω), και στα συμπληρώματα των βοηθητικών που εκφράζουν τροπικότητα και ρηματική όψη (όπως στα νέα ελληνικά τα υπέρκειται), «μπορώ», «έχω», «αρχίζω», «στικμάτω» κτλ.).

Στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια το $νά +$ υποτακτική αντικατέστησε σε μεγάλο βαθμό το απαρέμφατο στην πρώτη περίπτωση, ενώ το απαρέμφατο όταν χρησιμοποιούνταν με τα κατάλληλα ρήματα της δεύτερης κατηγορίας μερικές φορές εισήχθησαν με το άρθρο για να σχηματίσει ένα ουσιαστικοποιημένο άμεσο αντικείμενο (π.χ. αρχλ. *I start [to talk] → I start [the talking]*). Αρκετά οδύτερα ονόματα της νέας ελληνικής προήλθαν αρχικά από απαρέμφατα που χρησιμοποιούνταν κατ' αυτό τον τρόπο, π.χ. *ηλιό < ηλιεί(ν), φαί < φαγει(ν)* κτλ.

Τελικά, ακόμη και τα απαρεμφατικά συμπληρώματα μετά τα τροπικά ρήματα και τα ρήματα που δηλώνουν όψη αντικαταστάθηκαν από τις $νά$ -πρότάσεις, με μόνη εξαίρεση εκείνα που ακολουθούσαν το *είχα* (πάντοτε σε αόριστο λόγω της συμβατότητας του αρχικού νοήματος αυτής της περίφρασης, δηλαδή «είμαι ικανός να», με την ατελή όψη). Αυτό, μέσα από τη χρήση του στις προκείμενες προτάσεις των ανταγωνιστικών δυνητικών δομών, πέρασε στη συνέχεια στο τελευταίο μέρος αυτής της περιόδου από τη σημασία του «θα (είχα)» στο υποθετικό «είχα», και κατόπιν στη σημασία του πραγματικού υπερσυντέλικου (π.χ. «αν ο Χ θα είχε

$Υ-ει \rightarrow$ αν ο Χ είχε $Υ-ει \rightarrow$ ο Χ είχε $Υ-ειν$). Τελικά, ένας καινούριος παρακείμενος με το *έχω* σχηματίστηκε βάσει του υπερσυντέλικου αυτού, αν και αυτή η εξέλιξη ανήκει στη σύγχρονη περίοδο, εποχή στην οποία ο μέλλοντας σταθερά σχηματιζόταν με άλλους τρόπους, χωρίς το βοηθητικό «έχω» (βλ. 11.8.3 για μια διεξοδική πραγμάτευση του παρακείμενου, του υπερσυντέλικου, του μέλλοντα και της δυνητικής έγγλισης).

Το άρθρο απαρέμφατο επίσης επιβίωσε μέχρι την ύστερη μεσαιωνική περίοδο ως προσάρτημα, προσδιοριστικό του υποκειμένου, ισοδύναμο λειτουργικά με μια χρονική ή τροπική πρόταση. Σε αυτή τη χρήση δεν εμφανιζόταν πια μετά από πρόθεση: τοποθετούνταν πάντοτε αμέσως μετά το άρθρο τό, και ποτέ δεν έπαιρνε ανεξάρτητο υποκείμενο σε αιτιατική (δηλαδή η ερμηνεία του ελεγχόταν υποχρεωτικά από το ρήμα της κύριας πρότασης). Από τη στιγμή που τώρα «επωμίζεται» επιτυχώς τη λειτουργία της ατελής μετοχής/ γερουδίου, παύει σταδιακά να χρησιμοποιείται. (Βλ. Joverfi 1983 για μια ευσύνωπτη επισκόπηση των ζητημάτων που κρορούν την απόλυτα του απαρεμφάτου μέσα στο πλαίσιο της Βαλκανικής Γλωσσικής Έκδοσης.)

11.8.2 ΟΙ ΜΕΤΟΧΕΣ

(31) Οι μετοχές με ατελή όψη (ενεστωτικές) και οι μεσοπαθητικές μετοχές παρακείμενου σε $-όμενος$ και $-μένος$, οι οποίες ανήκαν στα ομαλά κλιτικά παραδείγματα της πρώτης και της δεύτερης κλίσης, επιβίωσαν και οι δύο και μάλιστα η παρουσία τους ήταν έντονη κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

Στη συνέχεια οι ενεστωτικοί τύποι, οι οποίοι όπως οι αντίστοιχοί τους ενεργητικοί χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως προσάρτηματα προσδιοριστικά του υποκειμένου, άρχισαν να εκλείπουν σε γλωσσικά περιβάλλοντα όπου ο αντίστοιχος ενεργητικός τύπος είχε γίνει άγνωστος (βλ. αμέσως παρακάτω).

Οι μεσοπαθητικές μετοχές του παρακείμενου, αντίθετα, χρησιμοποιούνταν μόνο σαν επίθετα, τόσο ως επιθετικοί προσδιορι-

σμοί όσο και ως τμήματα του κατηγορήματος (σε «καταστασιακές» περιφράσεις του παρκακίμενου με το «είμαι»), σε περιβάλλοντα όπου η συμφωνία ήταν δεδομένη. Τελικά, κάτω από την επίδραση των ρωμαϊκών γλωσσών, μετά το 1204, αυτοί οι τύποι άρτισαν ξανά να χρησιμοποιούνται με το «έχω» για να σχηματίσουν μια ενεργητική περίφραση παρκακίμενου η οποία συμφωνούσε συνήθως με το άμεσο αντικείμενο: Έχω το γράμμα γραμμένο κτλ. Σε συνδυασμό με τον αόριστο είχα, οι τύποι αυτοί διαμόρφωσαν έναν τύπο ανταγωνιστικό του υπερσυντέλικου που σχηματιζόταν με το είχα + απαρέμφατο αορίστου. Ανάλογα με την περιοχή, επέλεγε τελικά κάποιος από τους τύπους αυτούς ως η κύρια προηγούμενη του χρόνου, με τους απαρεμφατικούς τύπους να εμφανίζονται ως η νόρμα στην ΠΠΕ.

Οι εναπομείναντες μετοχές, με τα περίπλοκα παραδείγματα της τρίτης κλίσης, σταδιακά εξαφανίστηκαν εν μέσω της αυξανόμενης σύγχυσης σε σχέση με το γένος και τον αριθμό (βλ. 6.5.3 για -οντα. Είναι δύσκολο, δεδομένης της γενικής σύγχυσης, να πει κανείς αν ο τύπος αυτός αντιπροσωπεύει τον παλιό πληθυντικό του ουδετέρου ή έναν τροποποιημένο ενικό, μπορούσε πάντως να σχηματιστεί τόσο από το θέμα ατελούς όψης (ενεστωτικό) όσο και από το θέμα τελείας όψης (αοριστικό), με το τελευταίο να εμφανίζει -(σ)οντα στη θέση του -(σ)οντα πάλι στο μοντέλο του ατελούς αορίστου). Η συνακόλουθη παρεμβολή από τα ρωμαϊκά γερωνήια σε -ante / -am κτλ., τα οποία δόλωναν τον ταυτόχρονο / διαρκή τρόπο ή περίσταση, οδήγησε στην τελική εξαφάνιση των στυγμαίων αοριστικών τύπων. Με όμοιο τρόπο, παρόλο που οι ελληνικοί τύποι χρησιμοποιούνταν προηγουμένως τόσο ως προσδιορισμοί στο πλάι της ονοματικής φράσης όσο και στην κατηγορηματική της λειτουργία (στην περίπτωση του αορίστου, ως υποκατάστατα του ενεργητικού υπερσυντέλικου με τον παρελθοντικό τύπο του «είμαι»), η μόνη λειτουργία τους που επιβίωσε στη νέα ελληνική είναι ο επιρρηματικός προσδιορισμός του υποκειμένου.

Η προσθήκη του τελικού -ς, όπως στη νέα ελληνική, φαίνεται ότι ξεκίνησε κι αυτή κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Αυτό το στοιχείο μπορεί να δείχνει μια προσπάθεια να σηματοδοτηθούν οι μετοχικοί τύποι, ως ονομαστικές, αλλά ίσως και να αντανακλά την αίσθηση ότι επιτελούσαν μια σχετική επιρρηματική λειτουργία (πβ. την προσθήκη του -ς στα τότε-ς, τότε-σι, τότε-ςι κτλ.).

Δεν υπάρχει ωστόσο λόγος να θεωρήσουμε ότι το επίσημο επίπεδο ύφους της μορφωμένης αριστοκρατίας επηρεάστηκε σοβαρά από αυτές τις εξελίξεις πριν από τα τέλη της βυζαντινής περιόδου. Εάν εξετάσουμε τον τρόπο -που δεν ήταν πάντοτε έαδγλα παρωδιακός- στα δέθην (ιδιαιόδη) ποιήματα του Πρωγοπρόδρομου (12.2.2), για παράδειγμα, θα καταλάβουμε ότι η αστική ανάγερη τάξη συνέχισε να χρησιμοποιεί ένα σχεδόν πλήρες φάσμα από κλιόμενες μετοχές, αν και με μειωμένο αριθμό λειτουργιών - πράγμα που αντανακλούσε τον περιορισμό τους στα πιο λαϊκά επίπεδα ύφους σε επιρρηματική σημασία προσδιοριστική του υποκειμένου. (Πβ. Mirambel 1961 για διεξοδική συζήτηση της υποχώρησης της μετοχής.)

11.8.3 ΟΙ ΜΕΛΛΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ, ΟΙ ΠΑΡΑΚΕΙΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΕΡΣΥΝΤΕΛΙΚΟΙ

(12) Οι κύριοι εκφραστές του μέλλοντα κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο ήταν η περίφραση έχω ή μέλλω + απαρέμφατο, ο ενεστώτας οριστικής (ο οποίος τότε δεν διακρινόταν από τον ενεστώτα υποτακτικής, και μερικές φορές μπορούσε να ερμηνευτεί ως τέτοιος όταν λειτουργούσε ως μέλλοντας), και η υποτακτική αορίστου (η οποία συγχωνεύτηκε στα ομαλά κλιτικά παραδείγματα με τον μέλλοντα οριστικής), πβ. 11.8.6 (α). Στα κνώμαλα / παραπληρωματικά κλιτικά παραδείγματα επιβίωσαν τις περισσότερες φορές η υποτακτική αορίστου και όχι οι τύποι του μέλλοντα, αν και με «ανalogικές» καταλήξεις που την «εξομοίωσαν» με την οριστική), λόγω του κεντρικού χαρακτήρα που είχε στο ρηματικό σύστημα η αντίθεση ανάμεσα

στις υποτακτικές με απλή όψη και τις υποτακτικές με τέλεια όψη.

Κατά την όψημη βυζαντινή περίοδο, τα βοηθητικά ρήματα σε αυτές τις ποικίλες περιφράσεις άρχισαν να αντικαθίστανται σταθερά από το θέλω, ενώ οι απτές υποτακτικές, τόσο του ενεστώτα όσο και του αορίστου, είχαν αρχίσει ήδη από την ύστερη αρχαιότητα να υποστηρίζονται από το ίνα/νά/το παράγωγο αυτής της διαδικασίας λειτουργούσε όχι μόνο τροπικά, αλλά και ως μέλλοντα:

(i) εἴν γάρ μάθω, ἵνα αὐτῷ συντύχω

Λαυσική Ιστορία, 1113b

ἢ γὰρ ἄν μάθω, ὅτι τοῦ μὲγιστου

Αντίστοιχα, η αδιτητική (δηλαδή ο «παρελθοντικός» μέλλοντας σε συμπερασματικά/υποθετικά συμφραζόμενα) εκφραζόταν με απλό παρατατικό (δηλαδή με τον παρελθοντικό τύπο του ενεστωτικού θέματος ο οποίος χρησιμοποιούνταν ως μέλλον) και με τους παρελθοντικούς τύπους των απαρεμφατικών περιφράσεων, δηλαδή εἶχα, ἔμελλα/ἤμελλο, και τελικά ἤθελα + απαρέμφατο. Στα όψημα μεσαιωνικά χρόνια, ωστόσο, ο «σκέτος» τροπικός παρατατικός κανονικά ενισχύονταν, καθώς εξελισσόταν με βάση την καθιερωμένη χρήση του ἵνα για να δηλώσει έναν αντίστοιχο «νεκτώτα» με λειτουργία μέλλοντα/υποτακτικής:

(ii) ὡς σρκωτῆς νὰ ἐδούλευα τὴν ἅπασαν ἡμέραν

Ητοχολογικομοικαί III, 182

«ὅτι δούλευα ὡς μεταφράς ὅλη τὴν ἡμέραν»

Σε κάποια ύστερα μεσαιωνικά κείμενα, πάντως, ιδίως στο κυριότερο χειρόγραφο του Λόονικου του Μορέως (H) –αλλά επίσης σποραδικά, σε κάποια άλλα κείμενα–, βρισκόμαστε και το μόριο ἵνα συνδυασμένο με τις περιφράσεις του ἔχω/θέλω ή του θέλω να σχηματίζει τη σύθετη υποτακτική ἵνα ἔχω/θέλω + απαρέμφατο. Αυτό ήταν προφανώς συνάρτηση της γνωστής πια σύμπτωσης μέλλοντα/υποτακτικής, που αντιπροσώπευε την προσπάθεια να υπογραμμιστούν

ειδικά οι «τροπικές» χρήσεις αυτών των απαρεμφατικών περιφράσεων. Μερικές φορές στο Λόονικόν του Μορέως (αν και πάλι μόνο στο H) αυτή η νέα υποτακτική συνδυάζεται με το θέλω σε βοληγτικές δομές, π.χ. στ. 6773: θέλω νὰ σὺς ἔχω εἶπει ἠθέλω να σας πω». Τέτοιες εξελίξεις αντανακλούν πιθανότατα τη ρευστή κατάσταση στα όψημα μεσαιωνικά χρόνια όσον αφορά την έκφραση της τροπικότητας και του μέλλοντα: πάντως αυτοί οι συγκεκριμένοι τύποι είχαν τοπικό ή/και υποπρότυπο χαρακτηρισμό, και κανείς δεν επέζησε για πολύ.

Η γενική αντικατάσταση του ἔχω/εἶχα από το θέλω/ἤθελα στην απαρεμφατική περίφραση προκλήθηκε με αφετηρία τη μετάτοπιση του εἶχα + απαρέμφατο στη λειτουργία πραγματικού υπερσυντέλικου. Αυτό είναι δείγμα μιας διαδικασίας που τη βλέπουμε συχνά στην ιστορία των αντιγεγονοτικών δομών, όπου οι δύο πρότάσεις, όντας εξίσου «τροπικές», μορφικά εξισώνονται μέσω της γενικεύσης του εμφανώς τροπικού ρηματικού τύπου της απόδοσης και στην υπόθεση του υποθετικού λόγου. Μια από τις επιλογές, επομένως, είναι η υπόθεση του υποθετικού λόγου να αποτελείται από τη δομή ἵνα + παρατατικός αντί του ἂν + παρατατικός. Αλλά και η απαρεμφατική δομή μετατοπίστηκε, και τελικά απομονώθηκε στην υπόθεση, καθώς η δομή (ἵνα +) παρατατικός κυριάρχησε στην απόδοση:

(iii) ἐκεῖνοι ἂν σε εἶχαν εὐχῆ, Σωφίαν οὐκ ἐθέωρεῖς

Διγενής Ακρίτας (παράλλαγή F), 141

Σε αυτή τη θέση, η απαρεμφατική περίφραση άρχισε σταδιακά να ερμηνεύεται μάλλον ως υποθετικός υπερσυντέλικος παρά ως αληθινά τροπική περίφραση, με βάση την αντίληψη ότι αντιπροσώπευε έναν υποθετικό, διπλά παρελθοντικό τύπο, δηλαδή κάτι που έπρεπε να έχει συμβεί προτού ακολουθήσει η υποθετική συνέπεια. Από τη στιγμή που η τελευταία εκφραζόταν με έναν τροπικό παρελθοντικό χρόνο (παρατατικό), η προηγούμενη συνθήκη γινόταν αναληπτή ως «περισσότερο παρελθόν».

Ήταν πλέον απλώς ζήτημα χρόνου να αρχίσει η περίφραση με το εἶχα να χρησιμοποιείται σε περιβάλλοντα με την καθαρά χρο-

νική σημασία τού διπλά παρελθοντικού χρόνου ως πραγματικός υπερσυντέλικος. Τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από το Χρονικόν του Μορέως (βλ. Χατζιδάκις 1905, 585-609. Aerts 1965. Moser 1988. Ποποκς 1995). Ο αντίστοιχος παρακείμενος, που χρησιμοποιούσε το έχω + απαρέμφατο αορίστου, είναι σήμερα η νόρμα στη νέα ελληνική. Αυτός σχηματίστηκε βάσει του νέου υπερσυντέλικου, αλλά στην πραγματικότητα τα πρωιμότερα παραδείγματα ανήκουν στη σύγχρονη εποχή - κατά τον Brownig (1983, 80), του οποίου τα παραδείγματα από το Χρονικόν του Μορέως δεν υποστηρίζονται πολύ από την παράδοση των χειρογράφων ή από το νόημα που απαιτούν τα σχετικά συμφραζόμενα. Έτσι, η γραμματική της δημόδου του Σοφριανού στις αρχές του 16ου αιώνα, για παράδειγμα, δεν αναφέρει καθόλου αυτό τον παρακείμενο (βλ. Μέρος III, 14.2.2), ενώ ο Thumb (1912, 161-162) σημειώνει ότι τέτοιοι τύποι ήταν ακόμη σπάνιοι στη δημόδη ελληνική του 19ου αιώνα, και ότι τον καιρό εκείνο μόλις που άρχιζαν να αποκτούν μεγαλύτερη δημοτικότητα μέσω της χρησιμοποίησής τους από τους λογοτέχνες.

Συνεπώς, οι μόνοι «αληθινός» τύποι παρακειμένου που ήταν διαθέσιμοι κατά τη μεσαιωνική περίοδο ήταν περιφράσεις που χρησιμοποιούσαν μετοχή παθητικού παρακειμένου σε συνδυασμό πρώτα με το «είμαι» (με σημασία καταστασιακή / παθητική) και αργότερα, όπως είπαμε, με το «έχω» (με ενεργητική σημασία), ακολούθως το παράδειγμα των ρομανικών γλωσσών στις ελληνικές περιοχές που κατείχαν οι Δυτικοί. Ένας καταστασιακός παθητικός υπερσυντέλικος σχηματίστηκε στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου αναλογικά με τον παρελθοντικό τύπο του «είμαι», ενώ οι μεταγενέστεροι σχηματισμοί του ενεργητικού υπερσυντέλικου που χρησιμοποιούσαν το «έχω» (είτε με απαρέμφατο αορίστου είτε με μετοχή παθητικού παρακειμένου) αντικαθιστούσαν σταθερά, στη διάρκεια της όψιμης βυζαντινής και της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, τις προηγούμενες ενεργητικές περιφράσεις, οι οποίες σχηματίζονταν με τον παρελθοντικό τύπο του «είμαι» + μετοχή αορίστου.

Όσον αφορά την έκφραση του μέλλοντα, η περίφραση με το θέλω + απαρέμφατο (που διακρινόταν συστηματικά από τη βουλή

τική δομή θέλω + να) εξακολούθησε να χρησιμοποιείται στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια και μέχρι τη σύγχρονη περίοδο. Η φαινομενική συμφωνία βοήθητικός και απαρεμφάτου στο τρίτο ενικό, π.χ. θέλει όμως, οδήγησε (ήδη στον 15ο αιώνα και εξής) στην τοπική και / ή λαϊκή χρήση ενός πλήρους κλιτικού παραδείγματος «υποτακτικής» στη θέση του απαρεμφατικού στοιχείου.

Πάντως, η χρήση του να + υποτακτική για τη δήλωση του μέλλοντα ενισχύθηκε τελικά από την προσθήκη του προσφύματος θή (συντετηγμένης μορφής του τρίτου ενικού θέλει, η οποία χρησιμοποιούνταν απρόσωπα). Η υποθετική πλήρης μορφή της πηγής δεν μαρτυρείται παρά αργότερα (βλ. παρακάτω), πράγμα που πιθανόν σημαίνει ότι σε αυτή τη συγκεκριμένη χρήση η συντομωμένη ποικιλία είχε καθιερωθεί πλήρως στη λαϊκή ομιλία - και ίσως και στην προφορική ποίηση - προτού καν χρησιμοποιηθεί στον γραπτό λόγο. Αυτή η δομή είναι και πάλι συστηματικά ξεχωριστή από την προσωπική βουλητική δομή με το θέλω να, ενώ είναι παράλληλη με την απρόσωπη χρήση άλλων βοηθητικών τροπικών ρημάτων με προτάσεις που εισάγονται με το να οι οποίες μαρτυρούνται σε όψιμα βυζαντινά λαϊκά κείμενα: π.χ. για παράδειγμα, μέλλει (κυρίως σε πρώιμα κυπριακά έργα, π.χ. στο Χρονικόν του Μαχαίρα I, 1), πρέπει (π.χ. στο Χρονικόν του Μορέως 1342).

Τα πρωιμότερα δείγματα του θέ να χρονολογούνται ίσως από τον 12ο ή τον 13ο αιώνα. Χρησιμοποιείται, λόγω χάρη, στον 24ο στίχο του ποιήματος του Πορφύρη, που σώζεται σε ένα σχετικά μεταγενέστερο αντίγραφο, αλλά πιθανόν αντανακλά ένα πρωιμότερο προφορικό άσμα που πραγματοποιήταν γεγονός του 1060 ή του 11ου αιώνα, βλ. Μητσάκης (1983, 273-274). Αλλά ακόμη και αν δεχτούμε ότι τα κείμενα αυτά είναι από τη φύση τους αναξιόπιστα λόγω της ημι-προφορικής τους προέλευσης και των μεταγενέστερων επεμβάσεων αντιγράφων και εκδοτών, η δομή θέ να είναι καθιερωμένη στις έντεχνες κρητικές συνθέσεις τουλάχιστον από τις αρχές του 16ου αιώνα.

Στη συνέχεια, αυτός ο τύπος μέλλοντα αρχίζει να κερδίζει έδαφος σε σχέση με την απαρεμφατική δομή και τελικά, μέσω της

απομοίωσης και της αποβόλης / αποκοπής -θὲ νᾶ > θᾶ(ν)-, γεννήθηκε το νέο μόριο του μέλλοντα θᾶ. Μερικά από τα πρωιμότερα δείγματα εμφανίζονται στην κρητική λογοτεχνία, κυρίως σε είδη ταπεινότερου ύψους όπως η κοιμωδία, από τον ύψημο 16ο και τον 17ο αιώνα - πράγμα που μας κάνει να υποθέτουμε ότι ήταν αρχικά ένας λαϊκός / γρηγοροπρόφορος τύπος. Σημαντικά «πρωιμότερα» μαρτυρίες είναι πιθανότατα παραπληθυντικές και οφείλονται σε μεταγενέστερους αντιγραφείς.

Στα νέα ελληνικά το θᾶ συνδυάζεται με την υποτακτική ενεστώτα και κορίστου (η υποτακτική ενεστώτα είναι πανομοιότυπη με την οριστική ενεστώτα) για να σχηματίσει έναν μέλλοντα με ατελή κι έναν μέλλοντα με τέλεια όψη, και με τον παρατατικό για να σχηματίσει μια υδέτερη και ως προς το χρόνο και ως προς την όψη (ωδητική) έγγλιση (που μερικές φορές, όπως και στην αγγλική το *would*, μπορεί να δηλώνει θαμιστικό παρελθοντικό χρόνο).

Τελικά, μπορούμε να σημειώσουμε τύπους όπως θέλει γράψω, που αποτελούνται από τον πλήρη τύπο του απρόσωπου ρήματος + υποτακτική. Αυτοί οι σχηματισμοί, που πρωτοεμφανίστηκαν ίσως τον 16ο αιώνα, ήταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί της γλώσσας των ησίων του Ιονίου, αν και κάποια σπάνια δείγματα υπάρχουν και στην κρητική λογοτεχνία, πιθανότατα έπειτα από επιταγιστική επίδραση. Φαίνεται ότι πρόκειται για κατά τύπος συμφορμό της προσωπικής δομής θέλω γράψω (βλ. παραπάνω) με τον απρόσωπο τύπο θὲ νᾶ γράψω, που βραδύζεται στην εμφανώς πλεοναστική δήλωση του προσώπου στο βοήθητικό ρήμα (βλ. Joseph 1990, κεφ. 5 και 9, και Holton 1993, για εμπειριστικωμένες μελέτες της εξέλιξης του μέλλοντα στη μεσαιωνική και την πρώιμη νέα ελληνική).

11.8.4 Η ΕΞΗΜΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΟΡΙΣΤΟΥ ΜΕ -κ-. Ο ΑΟΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΠΑΘΗΤΙΚΗΣ ΦΩΝΗΣ

- (33) Η λειτούργική συγγένευση των τύπων παρακειμένου και αορίστου (πβ. 6.5.2) ολοκληρώθηκε νορίς. Γενικά, οι τύποι με αναδιπλασιασμό εγκαταλείφθηκαν, αν και το μοντέλο του

νών ακόμωλων ρημάτων όπως ο αορ. ἔβηκα / πρkm. ἔβηκα ἢ ο αορ. ἔδωκα / πρkm. ἔδωκα οδήγησε στη χρήση κάποιων άλλων παρακειμένων (με τον αναδιπλασιασμό να αντικαθιστά την αύξησι) που προτιμούνταν σε σχέση με τους κληρονομημένους ανώμαλους κορίστους: π.χ. ο πρkm. ἔπιτρα, που στην αρχή θεωρήθηκε λαθασμένα ότι άρχισε με αύξησι, αντικατέστησε τον αορίστο ἔστην· ο πρkm. ἔβηκα θεωρήθηκε κατά τον ίδιο τρόπο ότι άρχισε με αύξησι και αντικατέστησε τον αορίστο εἶπον· ο πρkm. ἔβηκα (αντί του κλασικού βέβηκα) αντικατέστησε το ἔβην, ιδίως στα σύβητα· ο πρkm. ἔγνωκα αντικατέστησε τον αορίστο ἔγνων κτλ.

Αυτό οδήγησε, με τη σειρά του, στη μερική γενίκευση αυτής της πρακτικής σε όλα τα ρήματα με αορίστο ή παρακείμενο που είχαν [i] ἢ [o] πριν από την κατάληξη: έτσι, ο παρακείμενος ἔποιηκα (το κλασικό πεποίηκα) συντηρήθηκε αργότερα σε έποικα / (έ)ποικα και κατέληξε να ανταγωνίζεται τον αορίστο ἔποίησα κτλ. Μερικές διαλέκτοι της ηπειρωτικής Ελλάδας (ιδίως η ομάδα της Παλαιάς αθηναϊκής, πολλές πελοποννησιακές ποικιλίες και η διάλεκτος της Ηπείρου) γενίκευσαν τελικά τους τύπους με -κ-.

Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι ασκούνταν και μια αντίρροπη δύναμη σε πολλά παραδείγματα ανώμαλων αορίστων, η οποία βραδύζοταν στον γενικό ανταγωνισμό των τύπων σε -κ- και των τύπων σε -σ- και η οποία οδήγησε στη δημιουργία ενός νέου σιγματικού αορίστου βάσει του αρχικού μέλλοντα (που τώρα επαναφηνεύεται ως υποτακτική αορίστου) σε -σω, π.χ. γνώσω, δώσω, και βάσει των αρχικών τύπων του 3ου πληθυντικού του αορίστου σε -σαν, π.χ. ἔγνωσαν, ἔδωσαν. Έτσι, τα ἔγνωσα / ἔγνωκα, ἔδωσα / ἔδωκα κατέληξαν να ανταγωνίζονται το ένα το άλλο αρκετά ελεύθερα ως αορίστοι. Στα νέα ελληνικά οι σιγματικοί τύποι γενικά επικρατούν (όπως το ἔδωσα).

Στον παθητικό αορίστο η αναλογική προσθήκη του τελικού -ν στους τύπους του 3ου ενικού (ακολουθώντας τους ενεργητικούς τύπους του 3ου προσώπου ενικού παρελθοντικού χρόνου, οι οποίοι εἶ-

χην επιτρέψει προαιρετικά μια τέτοια προσθήκη ήδη από τους κλασικούς χρόνους και τώρα κατά κανόνα την εθάρρυναν) οδηγήσε στην ομοίξη Ιου και Ζου προσώπων ενικού, με αποτέλεσμα να λήγουν και τα δύο σε -ην. Η επικύρωση απόλυτα του τελικού -η καθόλου δεν επέλυσε το πρόβλημα αυτό, και στη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου το Ιο ενικό -η(ν) αντικαταστάθηκε από το -ηκαι, ακολουθώντας το οικείο πλέον μοντέλο του ἔβ-ην / ἔβ-ηκαι κτλ. Αυτός ο νεοτερσμός στη συνέχεια εξαπλώθηκε σταδιακά σε όλο το κλιτικό παράδειγμα επηρεάζοντας λαϊκές ποικιλίες, ώσπου τελικά υιοθετήθηκε από τον καλλιεργημένο λόγο. Στη νέα ελληνική το κλιτικό παράδειγμα του παθητικού αορίστου με θέμα σε -ηκα- είναι πλέον καθιερωμένο σε όλα τα ρήματα, με εξαίρεση μια μικρή ομάδα από υόγρια ρήματα που υιοθετήθηκαν μέσω της γραπτής λόγιας γλώσσας (με κύριο εκπρόσωπο το συνελήθηθην).

11.8.5 Ο ΣΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΠΕΛΥΣΣΟΥ

(34) Κατά την πρόωμη και τη μέση περίοδο σημειώθηκε μεγάλη μείωση στην ποικιλία των σχηματισμών των τύπων της ατελούς όψης, διαδικασία που συμπεριλάμβανε κατά κύριο λόγο εκτεταμένους ανασχηματισμούς βάσει του θέματος του αορίστου και άλλων συναφών τύπων. Ως την ύστερη βυζαντινή περίοδο οι περισσότερες από τις αλλαγές που συζητούνται παρακάτω μαρτυρούνται ευρέως σε δημόδια κείμενα όπως το Χρονικό του Μορέως (για πλήρη ανάλυση της φωνολογικής και γραμματικής δομής αυτού του ποιήματος βλ. Eggen 1988),

Τα πιο σημαντικά ζητήματα μπορούν να συνοψιστούν κάτω από τους ακόλουθους υπότιτλους, καθένας από τους οποίους θα συζητηθεί με τη σειρά του σε ό,τι ακολουθεί:

- (α) Η τύχη των ρημάτων σε -μι.
- (β) Η εξέλιξη των ἔρρινων επιθημάτων και η σχέση τους με άλλες ομάδες ρημάτων.
- (γ) Τα επιθήματα -άζω και -ίζω: (i) διασυνδέσεις μεταξύ του -άζω και των ἔρρινόληκτων και των συνηρμένων

ρημάτων, (ii) διασυνδέσεις μεταξύ των -άζω και -ίζω, -ίζω και -ίζω' σύγχυση με τα υπερωνυμολογικά θέματα, (iii) «ελαττωμένα» παραδείγματα ἔρρινων υπερωνυμολογικών και φωνηεντόληκτων ρημάτων.

- (δ) Το επίθημα -ένω και ο αντίκτύπος του σε άλλες ομάδες ατελούς όψης (ιδίως τα ρήματα σε -πιω).
- (ε) Η εξέλιξη των συνηρμένων ρημάτων.

(α) Η Τύχη των ρημάτων σε -μι

Κατά τον πρόωμο Μεσαίωνα, τα τελευταία ίχνη από την παλαιά κλίση κλίση των αρχικών ρημάτων σε -μι (η οποία ούτως ή άλλως περιοριζόταν στο θέμα της ατελούς όψης) γίνονται τελικά από τον λαϊκό λόγο.

Η περίπτωση του εἰμι έχει ήδη εν μέρει συζητηθεί - πβ. 5.11.1, (18)(δ). Μόνο αυτό το ρήμα απέκτησε ένα κλιτικό παράδειγμα μέσης φωνής, αρχίζοντας από τον παρελθοντικό χρόνο, που ήδη έμοιαζε με μεσοπαθητικό αορίστο στην Κοινή: πβ. ἦν, ἦς (αντί του παλαιότερου ἦσθα), ἦ, ἦμεν, ἦτε, ἦσαν - όλα ομοίχα με τις κανονικές καταλήξεις του παθητικού αορίστου. Όμως, επειδή η σημασία του δήλων ατελή όψης, απέκτησε ένα καινούριο μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα παρακτατικού (Ιο εν. ἦ-μην ήδη στους πτολεμαϊκούς παπύρους - με το αντίστοιχο Ιο πληθ. να εμφανίζεται λίγο αργότερα-, ἦσο, ἦτο κτλ.), που με τη σειρά του υπαρήγαγε έναν καινούριο ενεστώτα (εἰ-μι, εἰ-σαι κτλ., βασισμένο στον τύπο της ρίζας όπως εμφανίζεται στον αρχικό ενεστώτα εἰ-μι).

Ωστόσο, στο Ζο εν. και Ζο πληθ. ο τύπος ἐν -συντεταγμένη ενδοχή του ἔνεστι / ἔνεισι ωπάρχειν / ωπάρχουσι - είχε ήδη αρχίσει να χρησιμοποιείται ευρέως αντί του ἐστὶ / εἰσὶ' αυτός ο τύπος αντιστεκόταν σθεναρά στην υποκατάστασή του. Πάντως, φωνολογικά προσαρμόστηκε με τον καιρό στο υπόλοιπο τμήμα του νέου κλιτικού παραδείγματος (πβ. Ιο και Ζο εν. εἶμαι, εἶσαι), πρώτα στο ἔναι και τελικά στο εἶναι. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο αρχικός τύπος του Ζου πληθ. του παρελθοντικού χρόνου ἦσαν επίσης επιβίωσε, αλλά τελικά υπέστη την επίδραση του νέου Ζου εν. ἦτο, δίνοντας το ἦταν.

Στην περίπτωση του *ιστήμι* (μεταβατικό) / *ιστάμι* (αμετάβατο) σχηματίστηκε ένας νέος αμετάβατος ενεστώτας *στήκω* βάσει του αμετάβατου παρακείμενου *έστηκα* που είχε γίνει *αόριστος*, ενώ ο μεταβατικός τύπος αντικαταστάθηκε αρχικά από το *ιστή* (ήδη από την εποχή του Ηροδότου, ακολουθώντας τα σε *-άο* συννημένα ρήματα) και στη συνέχεια από τα *ιστάνω* και *στήνω*, σχετικά με τα οποία βλ. το (β) παρακάτω.

Από τη στιγμή που το *έστηκα*, εξαιτίας της κατάληξής του, εύκολα παρερμηνεύσαν και ελαχισθύνονταν ως μεσοπαθητικός *αόριστος*, αρχίζουμε να βρίσκουμε έναν μεσοπαθητικό ενεστώτα *στήκομαι* (διαδικασία που υποστηρίζεται από τα μεσοπαθητικά *ίσταμαι* και *κίθομαι*). Το μεταβατικό *ιστάνω* επίσης ανασηματίστηκε ως (δ)σταίνω (βλ. παρακάτω), και μολονότι αυτός ο τύπος τελικά υποχώρησε όπου εμφανίζονταν μόνος του (επιβιώνοντας μόνο σε σύνθετα), το χαρακτηριστικό του φωνήεν ε επηρέασε το αμετάβατο *στήκω* / *στήκομαι* δίνοντας το *στέκω* / *στέκομαι*, όπως στα νέα ελληνικά. Το αρχαίο μέσο *ιστάμι* παρέμεινε παρ' όλα αυτά σε λόγια σύνθετα ρήματα.

Παρόμοιες εξελίξεις σημειώθηκαν και στα άλλα ρήματα σε *-μι*, με αποτέλεσμα το *τίθημι* να αντικατασταθεί εν μέρει από το *τίθω* (ακολουθώντας τα σε *-έω* συννημένα ρήματα, όπως είχε ήδη συμβεί στην ιωνική) και στη συνέχεια από το *θέτω*, που σχηματίστηκε βάσει της ριζικής μορφής που υπάρχει στο *θέτης* και στο *θετικός*. Όταν ο αρχικός *αόριστος* *έθηκα* και ο λειτουργικά ισοδύναμος παρακείμενος *τέθηκα* επανερμηνεύθηκαν ως παθητικοί *αόριστοι* (ο τελευταίος αποτελεί και τον παθητικό *αόριστο* στη νέα ελληνική), ο νέος ενεστώτας απέκτησε έναν ενεργητικό *αόριστο* *έθεσα* βάσει του αρχικού 3ου πλθ. *έθεσαν* (το οποίο επίσης είχε το [-ε-] του *θέτης* κτλ.). Κατά τον ίδιο τρόπο, το *δίδωμι* έγινε πρώτα *διδώ* (ακολουθώντας τα σε *-άω* συννημένα ρήματα βάσει ενός κριθμού από τύπους που συνέπιπταν), και ύστερα *δίδω* (που σχηματίστηκε βάσει του αρχικού 1ου πλθ. *δίδομεν*, όπου το φωνήεν ο, που ήταν κανονικά μέρος της ρίζας, θεωρήθηκε θεματικό), ή *δίδω* (γι' αυτή την αντικατάσταση, βλ. παρακάτω).

Το μεγαλύτερο μέρος της κατηγορίας των ρημάτων σε *-(φ)τι-μι* είχε ήδη εν μέρει αντικατασταθεί από κανονικούς θεματικούς σχηματισμούς στην ύστερη αρχαιότητα, και τώρα πια αυτή η διαδικασία ολοκληρώνεται: έτσι, το *ανοίγνυμι* έγινε *ανοιγνίω* / *ανοίγω*. Η πιο ομαλή αρχικά εξέλιξη σε αυτή την τάξη ήταν η αλλαγή *-(φ)τιμι* > *-(φ)τινω*. Ωστόσο, στους συχνά εμφανιζόμενους τύπους του 2ου και 3ου ενικού τα επιθήματα *-(φ)νεις* / *-(φ)νιει* έφταναν [-nis / -ni] - με αναβιβασμό του τόνου κατά μία συλλαβή, π.χ. (14), *πραπάκω* - μέσω της συννησμένης απλοποίησης των ζευγών φωνών φωνήεντων. Αυτό οδήγησε, με τη σειρά του, σε ένα 1ο ενικό [-no] και τελικά σε ένα πλήρες αντίστοιχο κλιτικό παράδειγμα: π.χ. *δείκνυμι* > *δείκνῶ* > *δείκνω* / *δείχνω*.

(14) Έθρηνα επιθήματα

Όταν το προηγούμενο φωνήεν των τύπων που προέκυψαν από τις αλλαγές που περιγράψαμε στην τελευταία παράγραφο ήταν [-o-], όπως στο ζώνω < ζώνημι, το κλιτικό παράδειγμα του ενεστώτα [-'ono] και του αορίστου [-oss] (π.χ. *ζώσω*) συντέτινε στο να αποκτήσουν τα περισσότερα από τα παλιά συννημένα ρήματα σε *-ω* < *-άω* (που επίσης είχαν αορίστους σε *-ωσα*), παράλληλους ενεστώτες σε *-άνω*: το *δηλώνω* αντικατέστησε το *δηλώ* κτλ. Αυτή η διαδικασία απέλειψε συνεπώς μια «δύσκολη» ομάδα ρημάτων με πολλούς ανώμαλους τύπους που προέρχονταν από συναίρεση.

Ο παράλληλος τύπος του *άμοσα* - *αόριστος* του *άμνῶ* - *οδήγησε* σε παράλληλη αντικατάσταση στον ενεστώτα, δίνοντας το *άμῶνω* (ας σημειωθεί ότι η συμβατική ορθογραφία εδώ είναι *άσχητη* με τις εξελίξεις της ομιλούμενης γλώσσας), ενώ το *άμνω*, που βοήθησε από το λατινικό *άμοπο*, άρχισε να ανταγωνίζεται το *άμω* βάσει του αορίστου *έδωσα*, του τύπου που τελικά αντικατέστησε το *έδωκα* (βλ. παραπάνω). Το σύγχρονο *άμω* αντιπροσωπεύει ένα συμβιβασμό μεταξύ του *άμνω* και του *άμω*.

Αυτή η νέα αρχή υποκατάστασης του αοριστικού [-s-] με το ενεστωτικό [-n-] στη συνέχεια εξαπλώθηκε, έτσι ώστε το *σβέννω* < *σβετνῶ* έγινε *σβήνω* βάσει του αορίστου *έσβησα* (όπου ο τε-

λευτάκις αντικατέστησε το αρχαίο *εἶβησα* κατ' αναλογία προς τον αρχαίο παρακείμενο *εἶβηκα*). Μπορούμε επίσης να συγκρίνουμε το *λίνω* αντί του *χέω* -βάσει του αορίστου *ἔχουσα* (που αντικατέστησε το προηγούμενο *ἔχουσα*, σχηματισμένο με βάση τους πολλούς τύπους που ἔχουν θέμα το *χι*)-, το *ἀγίνω* / *ἀγίρω* αντί του *ἀγίρωμι* και, πβ. το πρότυπο του *ἔδωσα* / *ἔδωκα* παραπάνω)- το *δένω* αντί του *δέω* -βάσει του αορίστου *ἔδουσα*-, το *σπίνω* αντί του *ἴστημι* -βάσει του παλιού μεταβλητικού αορίστου *ἴστησα*- κ.ά.

Αυτό το παρείσακτο -ν- εξαπλώθηκε στη συνέχεια σε ρήματα με υγράληκα θέματα, όπου η οριστική ενεστώτα και η υποτακτική αορίστου είχαν σε πολλές περιπτώσεις γίνει ομόημες: π.χ. *φέρω* / υποτακτική αορίστου *φέρω* (αντικαθιστώντας το προηγούμενο *ἐνέγκω*), *βάλλω* / υποτακτική αορίστου *βάλλω*. Οι αντίστοιχοι ενεστώτες επαναφρακτικηρίστηκαν επομένως με το παραγωγικό -νω, που είτε προστέθηκε στο υπάρχον θέμα, όπως έγινε με το *φέρω*-νω, είτε το -ν- αντικατέστησε το αρχικό σύμφωνο, όπως στο *βά-νω*. Αυτό το τελευταίο αντικαταστάθηκε, με τη σειρά του, από το *βάζω*, ίσως από το (βι)βάζω (αν και υπάρχουν και άλλα δείγματα ενάλ-λαχής του -άνω και του -άζω, πβ. παρακάτω).

Η γενική εξάπλωση του ἔρρινου στοιχείου στο σύστημα των τύπων με ατελή ὄψη οδήγησε σε μια κατάσταση όπου, ακόμη και αν η οριστική ενεστώτα και η υποτακτική αορίστου παρέμεναν διακριτές σε ρήματα με υγράληκατο θέμα -όπως στην περίπτωση του (ἐ)παιίρω / υποτακτική αορίστου (ἐ)παιίρω, «σγκιώνω», ή στείλλω / υποτακτική αορίστου στείλλω-, επικράτησε η αίσθηση ότι τα -ρω / -λω ήταν κανονικά καταλήξεις της υποτακτικής αορίστου, πράγμα που γρήγορα οδήγησε στην εμφάνιση των παιίρω, στείλλω κτλ. Από τη στιγμή που το κυρίαρχο θεματικό φωνήεν σε όλα αυτά τα ενεστωτικά θέματα ήταν το [-ε-], αρκετά ρήματα επαναφρακτικηρίστηκαν με πιο ριζικό τρόπο, έτσι ώστε το σίγω, για παράδειγμα, να γίνει σέρνω και το σπείρω να γίνει σπείρω. Συχνά, ωστόσο, οι λόγοι και οι λαϊκοί τύποι συνέχισαν να συνυπάρχουν, και πβ.

ρασαν στη νέα ελληνική ως διπλοτυπίες. Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε την τελική εξάπλωση του ἔρρινου στοιχείου στα συνηρημένα ρήματα με υγρά πριν από την κατάληξη -ω. Έτσι, το *πρωῶ* έγινε *πρωῶ*, το *χαλῶ* > *χαλῶ* κτλ.

Σε αναλογία με τη σύντηξη του -ωννέει σε -ώνει και την ανάπτυξη νέων κλιτικών παραδειγμάτων σε -ώνω, θα μπορούσαμε να περιμένουμε την παράλληλη εμφάνιση τύπων όπως *πετάνω από το πετανῶ. Γενικά, ωστόσο, αυτή η ομάδα ρημάτων εξελίχθηκε διαφορετικά -βλ. (γ)(ι) για λεπτομέρειες- λόγω της μη ικανοποιητικής φύσης τού -άνω ως κατάληξης ενεστώτα οριστικής (όπως εξηγούμε αμέσως παρακάτω). Η γενική αντικατάσταση του -ῶ < -όω από το -ώνω, πάντως, πράγματι οδήγησε σε σποραδική αντικατάσταση του -ῶ < -άω από το -άνω. Το *ἴστανω*, δίπλα στο *ἴστω*, είναι ένα παράδειγμα, αλλά αυτό το ρήμα, καθώς επίσης κι όλα εκείνα τα οποία είχαν αρχικά αυτό το επίθημα (π.χ. *μανθάνω*, *τυγχάνω*, *λαμβάνω*), ἔδιναν πάλι την αίσθηση προβληματικών τύπων και τα περισσότερα αντικαταστάθηκαν από τύπους σε -αίνω.

Η κύρια αιτία της αποφυγής και της τελικής εγκατάλειψής του -άνω ήταν η συνύπαρξη μιας μεγάλης ομάδας ρημάτων με το επίθημα -αίνω στο θέμα της ατελούς ὄψης: π.χ. *γλυκαίνω*, *κερφαίνω*, *μυαίνω*, *περαίνω*, *σημαίνω*, *ύγαινω* και όλα εκείνα που είχαν αόριστο σε -ανα (μερικά αντικαθιστώντας πρωιμότερους τύπους σε -ηνα, π.χ. *ἐσήμηνα*). Αυτό το επίθημα είχε το πλεονέκτημα ότι εμπειρίει το φωνήεν -ε-, που ήταν χαρακτηριστικό των περισσώτερων από τους άλλους ἔρρινους ενεστώτες, τόσο των αρχικών όσο και των νεοτεραιτικών. Από τη στιγμή που η υποτακτική αορίστου που αντιστοιχούσε στα σε -αίνω τελείωνε σε -άνω, το -άνω θεωρήθηκε αμέσως κατάλληλος δείκτης γι' αυτή τη λειτουργία. Συνεπώς, πολλές οριστικές ενεστώτα σε -άνω ανασηματίστηκαν με την πιο «ομαλή» ενεστωτική κατάληξη -αίνω. Έτσι, το *ἴστανω* έγινε (ἴ)σταινῶ κτλ. Ωστόσο, τα *ἴστω*, *ἴστανῶ*, *σταινῶ* και *σῆνω* (πβ. παραπάνω) επιβιώνουν όλα στη νέα ελληνική (τα τρία πρώτα περιθωριακά σε σύμβατα) - δίνοντας μια τέλεια εικόνα του μεικτού χαρακτήρα της σύγχρονης γλώσσας.

Οι κυριότερες εξιχρήσεις στην αντικατάσταση του *-άνω* από *-αίνω* ήταν οι μονοσύλλαβες ρίζες, όπως *φτιάνω* (< *κλασικό* *φθάνω* [f^háno]), που αρχικά σήμαινε *απορροαβιάνω* αλλά που ήδη στη λαϊκή Κοινή της ρωμαϊκής περιόδου είχε αρχίσει να αλλάζει σημασία) και *κάνω* (< *κλασικό* *κάμνω* [kámno]). Αυτά τα ρήματα, που με επιμονή επέζησαν, προσέδωσαν ακόμη και μερικά ρήματα που αρχικά έληγαν σε *-άζω*, π.χ. *φτιάνω* από το *εὐθειάζω*, *πιάνω* από *πιέζω/πιάνω* (αρχικά σήμαινε *πιέζω δυνατά*, αλλά εμφανίζεται με τη σύγχρονη σημασία ήδη στην ελληνοιστική Κοινή). Για άλλες μεταβάσεις στην κατάληξη *-άνω/-άζω* βλ. παρακάτω το (γ).

Ωστόσο, στην ομάδα των ρημάτων που αρχικά έληγαν σε *-άνω* η κανονική απόληξη των έρρινων μπροστά από άηχα τριβόμενα στη ρίζα (π.χ. *μανθάνω* [man'θano] > [ma'θano], *λογχάνω* [log'xano] > [la'xano], *τυγχάνω* [tɪŋ'xano] > [ti'xano]) έδωσε την εντύπωση ότι οι νέοι ενεστώτες σε *-αίνω* σχηματίστηκαν βάσει του θέματος του αορίστου: π.χ. *μαθ-αίνω/αόριστος* *ἔ-μαθ-α*, *λογχ-αίνω/αόριστος* *ἔ-λογχ-α* κ.ά. Αυτό συνέβαλε ώστε το *-αίνω* να χρησιμοποιείται αρκετά παραγωγικά, δημιουργώντας νέους ενεστώτες πάνω στη βάση συγγενών αοριστικών θεμάτων, π.χ. *λαθ-αίνω* βάσει του αορίστου *ἔ-λαθ-α*, ως υποκατάστατο του *λαμβάνω* (μια λόγια προφορά), έστω και αν το σύμπλεγμα *-μβ-*, που προφερόταν [-mb-], ήταν επιτρεπτό από τους κανόνες της ομιλούμενης ελληνικής.

Αυτή η πρακτική επεκτάθηκε στη συνέχεια ακόμη περισσότερο, όπως στο (θ)π-ήγ-ω. Αρχικά, ο αορίστος αυτού του ρήματος ήταν *ἴπ-ἤγαγον*, αλλά ο άκομψος αναδιπλασιασμός της ρίζας εξέπεσε στον λαϊκό λόγο για να δώσει το (θ)π-ἤ(γ)-α (το σύγχρονο *πήγα*), με υποτακτική (θ)π-ά(γ)-ω (το νέο *πάω*). Από τη στιγμή που το *ἴπαγω* ήταν ομόηχο με την οριστική ενεστώτα, ένας νέος ενεστώτας (θ)π-αγ-αίνω σχηματίστηκε βάσει του θέματος (θ)παγ-, και στη συνέχεια ανασηματίστηκε βάσει της οριστικής αορίστου (έ)πήγ-α, για να δώσει το νέο ελληνικό *πηγαίνω*. Ένας παρόμοιος ανασηματισμός λαμβάνει χώρα στο *παθαίνω* (αντί για το *κλασικό* *πάσχω*), βάσει του αορίστου *ἴπαθα*, και στο *πεθαίνω* (αντί για

το *αποθνήσκω*), βάσει του αορίστου (ά)π-έ-θαν-α, ενώ πολλά άλλα ρήματα που αρχικά έληγαν σε *-άνω*, π.χ. *πλάνω*, *άταλένω* και *παγώνω*, ανασηματίστηκαν με όμοιο τρόπο με το πολύ παραγωγικό πλέον επίθημα *-αίνω* (ή *-ένω*) - αν και οι λόγοι και οι λαϊκοί τύποι συχνά επιβιώνουν πλάι στα νέα ελληνικά.

- (γ) Τα επίθηματά *-άζω* / *-ίζω*
- (i) Η αλληλεπίδραση του *-άζω* με τους ερρονόλογκτους σχηματισμούς και τα συναρτημένα ρήματα.
- (ii) Οι δισυνδέσεις μεταξύ των *-άζω* και *-άω*, *-ίζω* και *-έω* σύγρηση με τα υπερνοκλόγητα ρήματα.
- (iii) «Ελαττωμένα» κλιτικά παραδείγματα ορισμένων υπερνοκλόγητων και φωνεντόλογκτων ρημάτων.

(i) Όπως παρατηρήσαμε, η εξέλιξη των ρημάτων σε *-αίνω* (παιότερα *-άνημι*) πήρε διαφορετική τροπή από την κατά τα άλλα αναμενόμενη αναγωγή τους σε *-αίνω*. Επειδή ο αορίστος του *παιώνω* ήταν *ἐπέτασα*, το εναλλακτικό μοντέλο των ρημάτων σε *-άζω* - π.χ. *δικάζω*, με αορίστο (έ)δικασα- ήταν αυτονόητο, και έτσι το *πετάζω* εμφανίζεται στη βυζαντινή περίοδο κοντά στο συνηρμένο *πετώ*. Αυτό το τελευταίο συνιστούσε αρχικά τον (ανώμαλο) μέλλοντα, αλλά ήδη από την αρχαιότητα άρχισε να χρησιμοποιείται ως ενεστώτας, ανταγωνιζόμενο το *πετάνημι*, κατ'αναλογία προς μια υποομάδα ρημάτων με ενεστώτα σε *-ῶ* < *-άω* και αορίστο σε *-ασα*, π.χ. *γελῶ*, αορίστος (έ)γέλασα· *χαλῶ*, αορίστος (θ)χάλασα. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν μια κατάσταση στην οποία μια ομάδα ρημάτων με κατάληξη αρχικά σε *-άνημι* εμφανίζαν *σύνολα* εναλλακτικών σχηματισμών για τον ενεστώτα: *-άνημι*, *-ῶ* (< *-άω*) και *-άζω* (ο πρώτος σχηματισμός χάθηκε αρκετά νωρίς).

(ii) Ορισμένα ρήματα που έληγαν σε *-ζω* παράγονταν προϊστορικά με οφάνωση από ρίζες με ηχηρό οδοντικό και υπερνοκλόγημα: π.χ. *φραδ-* → *φράζω* (< *φράδ-ιω) και *ἐλλπίδ-* → *ἐλλπίζω* (< *ἐλλπίδ-ιω), δίπλα στα *ἀπαγ-* → *ἀπαίζω* (< *ἀπαγ-ιω) και *σπαγ-* → *σπαίζω* (< *σπαγ-ιω). Αλλά τα επίθηματά *-άζω* και

-ίζω γρήγορα αποκόπηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για να σχηματίσουν ρήματα από πολλές άλλες ρίζες: έτσι, ἀγορ-ά → ἀγορ-άζω και δίκ-η → δίκ-άζω, δίπλα στα ἀρχ-ή → ἀρχ-ίζω και νόμ-ος → νομ-ίζω.

Ο τύπος -άζω συνδέθηκε κυρίως με ονόματα με θέμα σε -η (όπως παραπάνω), έτσι ώστε τα ρήματα αυτά συχνά να κατέχον στο λεξικό μια θέση η οποία θα μπορούσε να καλυφθεί από γνήσια ονομαστικά ρήματα με θέμα σε [h] και κατάληξη -ω (σχηματισμένα από το -ά- + -ω). Μια παρόμοια σχέση παρατηρείται ανάμεσα σε πολλά δευτερόγενη ονόματα (θέμα e/o) και ρήματα σε -(ζ)ω: μπορούμε να σημειώσουμε κοντά στο νόμος/νομίζω και παραδείγματα όπως καπνός/καπνίζω, λόγος/λογίζομαι. Έτσι, ένας σημαντικός αριθμός από ρήματα αυτού του τύπου επίσης κατελάμβαναν θέσεις που θα μπορούσαν να έχουν καλυφθεί από γνήσια ονομαστικά ρήματα σε -ω με θέμα σε [e/o] (σχηματισμένα από το -έ- + -ω).

Στην ύστερη αρχαιότητα και στην πρόωμη μεσαιωνική ελληνική σημειώνονται εκτεταμένοι αναλογικοί σχηματισμοί. Πολλά ρήματα σε -ω < -άω απέκτησαν νεότερικά ταίρια σε -άζω και πολλά ρήματα σε -άζω απέκτησαν ταίρια σε -ω (τύπος του -άω). Ταυτόχρονα, ένα-δυο ονόματα με θέμα σε -a- απέκτησαν και ένα αντίστοιχο ρήμα σε -άζω, ακόμη και όπου το κλασικό τους ταίρι δεν έληγε στο αναμενόμενο -άω: π.χ. φωνάζω αντί φωνῶ (< -/ω) (πβ. φωνή). Κατά όμοιο τρόπο, πολλά ρήματα σε -ω < -έω απέκτησαν και νέο τύπο σε -ίζω, ενώ άλλα σε -ίζω απέκτησαν νέο ονομόν τους οριστικό τύπο σε [-isa] (δηλαδή -ισα για το -έω και -ισα για το -ίζω). Επιπλέον, ένας αριθμός συντηρημένων ρημάτων σε -ω < -όω -τα οποία αρχικά αποτελούσαν ξεχωριστή υποκατηγορία δευτερόγεντων ρημάτων προεργόμενων από ονόματα-επίσης προσελκύστηκαν σε αυτό το μοντέλο, μολοντί τα περισσότερα αντικαταστάθηκαν από σχηματισμούς σε -όω (βλ. (β) παραπάνω): π.χ. κεντρίζω δίπλα στο κεντρούω.

Αν και μόνο τα ρήματα σε -ζω από υπερωικό θέμα είχαν

αρχικά αόριστο σε -ξα (σε αντίθεση προς τα ρήματα με οδοντικό θέμα και αόριστο σε -σι), οι αόριστοι των ρημάτων σε -ζω με μη υπερωικό θέμα είχαν αρχίσει να παίρνουν την κατάληξη -ξα σε διαλεκτικό επίπεδο, ακόμη και στην κλασική ελληνική (κυρίως στη δυτική ελληνική, τη θεσσαλική, εξηλωθήκε ακόμη περισσότερο κυριακή). Αυτή η παρεμβολή εξαπλώθηκε ακόμη περισσότερο κατά τα πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια στην περίπτωση των ρημάτων σε -ω (< -άω) / -άζω, ώστε το φωνάζω, για παράδειγμα, να εμφανίζει μόνο τον αόριστο (έ)φώναξα. Μπορούμε να συγκρίνουμε επίσης το βαστώ (νεοτερικό) / βαστάζω, με αόριστο (έ)βάσταξα· αντί του προιμότερου ἐβάστασα, το πετώ / πετάζω νεοτέρικο, απλόωνω (νεοτερικό, που στη συνέχεια μπερδεύτηκε με το πέτομαι / έπιταμαι), με αόριστο (έ)πέταξα αντί του προιμότερου ἐπέτασα, και το φισώ / φισάζω (νεοτερικό), με αόριστο (έ)φύσηξα αντί του προιμότερου ἐφύσησα. Αν και σε πολλές τέτοιες περιπτώσεις ο συντηρημένος ενεστώτας ήταν αυτός που τελικά επικράτησε, συχνά ο αόριστος σε -ξα, που αρχικά ήταν συνδεδεμένος με τον συναίρετο νόπο, ήταν εκείνος που παρέμεινε σε χρήση παράλληλα με αυτόν τον ενεστώτα - ας σημειώσουμε ωστόσο τα σπά(ζ)ω / έσπασα και σπά(ζ)ω / έσκασα.

Ακόμη μεγαλύτερη σύγχυση δημιουργείται από το γεγονός ότι στην κλασική ελληνική πολλά ρήματα που παράγονταν από ρίζες που έληγαν σε άηχο υπερωικό είχαν ενεστώτα σε -σιω (απτικό -τιω) και αόριστο σε -ξα, π.χ. φνύλακ- → φνύλασσω, με αόριστο (έ)φνύλαξα. Επειδή η κατάληξη [-so] ήταν ο κατεξοχόν δείκτης της υποτακτικής αοριστου, ρήματα με ενεστώτα οριστικής -σιω πήρσαν συλλήβδην στην υποσημάδα των υπερωικών ρημάτων σε -άζω, ακολουθώντας το πρότυπο του ἀρπάζω / άρπαξα κτλ. Έτσι, το τάζω αντικατέστησε το τάσσω (αυ και υπάρχει σημασιολογική διαφοροποίηση μεταξύ των νέων και των παλαιών τύπων: το τάζω σημαίνει κυπρίσσομαι), το άλλάζω αντικατέστησε το άλλιάσσω, το τωράζω αντικατέστησε το τωράσσω κτλ.

Λίγα από τα νέα αυτά ρήματα σε -άζω, κυρίως το φονάζω, απέκτησαν ταίρι του τύπου σε -σιω βάζει του μοντέλου του πετώ /

πετά-ω κτλ. Αλλά την εποχή που συνέβη αυτό, τα πιο κοινά χρησιμοποιούμενα ρήματα σε -άω είχαν αρχίσει να προσθέτουν χαρακτηριστικές κατάληξεις προσώπου και αριθμού στην αδιαφανή συνηρημένη κατάληξη του 3ου εν. (βλ. (ε) παρακάτω για πλήρη ανάλυση αυτής της εξέλιξης και των συνεπειών της). Έτσι, το 3ο εν. πετῆ, για παράδειγμα, συχνά γινόταν πετᾶ-ει με την προσθήκη της κανονικής κατάληξης του 3ου εν. Στη συνέχεια το 1ο εν. πετῶ, ως ο μόνος τύπος του κλιτικού παραδείγματος στον ενικό που δεν εμφάνιζε το στοιχείο [-a-], αντικαταστάθηκε από το πετᾶ-ω, και το αποτέλεσμα ήταν ένα μεικτό κλιτικό παράδειγμα που περιλάμβανε τόσο συνηρημένους όσο και φαινομενικά ασυναιρέτους τύπους (οι τελευταίοι μπροστά από φωνηεντικές κατάληξεις): έτσι έχουμε τα πετᾶ-ω, πετῆ-ς, πετᾶ-ει, με το [-a-] να γενικεύεται κατόπιν επιλεκτικά στο 1ο και το 3ο πληθυντικό.

Ήταν φυσικό να αρχίσει να εμφανίζεται ένα ουρανικό ημίφωνο [j] σε αυτό τον τύπο μεταξύ του [-a-] και της νέας κατάληξης του 3ου εν., για να δώσει [-'a(j)]. και τότε το αντίστοιχο υπερωνικό ημίφωνο [-γ-] εισαγόταν επιλεκτικά μεταξύ του [-a-] και της κατάληξης του 1ου εν. δίνοντας [-'αγο]. Αυτό οδήγησε σε σημαντικές παρεμβολές ανάμεσα στα συνηρημένα ρήματα σε -άω και τους ρηματικούς τύπους σε -άγω [-'αγο] που είχαν αρχικά ένα υπερωνικό στο θέμα τους (βλ. αμέσως παρακάτω), και τελικά σε μια γενική σύγχυση σχετικά με το ποια είναι η λειτουργία του μεσοφωνηεντικού [-γ-/j-]: εμπόδιζε τη χασμοδία ή αναπαριστούσε το τελικό σύμφωνο ενός ρήματος με ένα υπερωνικό στη ρίζα/θέμα;

Τελικά, η επιρροή της γραπτής ελληνικής οδήγησε στην κατάργηση των τύπων του ενεστώτα που περιείχαν επεθλιτικό [-γ-/j-] - αν και μερικές φορές επιζούν σε διαλέκτους· σχηματική εξαίρεση αποτελούν οι ποικιλίες φυλάω/φυλάγω που και οι δυο εξακολουθούν να υπάρχουν στην ΠΝΕ. Αλλά η προηγούμενη παρουσία του μεσοφωνηεντικού [-γ-/j-] στο παράδειγμα του ενεστώτα οδήγησε, μέσω της παρεξήγησης ότι αυτό ήταν μέρος της ρίζας/θέματος, στο σχηματισμό ενός παράλλου παρατατικού σε -αγ-α - αν και την εξέλιξη αυτή την είχε επίσης προωθήσει η γενίκευση των

ημιφώνων που εμφανίστηκαν στους συνκίρετους (επαναχαρακτηρισμένους) τύπους του 3ου εν. του παρατατικού, ακριβώς όπως στο αντίστοιχο 3ο εν. του ενεστώτα: δηλαδή αδιαφανές συνηρημένο 3ο εν. -α + ουαλάω -ε > -α(γ)ε. Η ποικιλία αυτή του παρατατικού χρησιμοποιείται ακόμη ευρέως στον καθημερινό λόγο, με τη διατήρηση του υπερωνικού/ουρανικού στοιχείου σε ολόκληρο το κλιτικό παράδειγμα, αν και τα βιβλία της γραμματικής, κατά πάγια τακτική, συνιστούν τον εναλλακτικό τύπο σε -ούσα, για τον οποίο βλ. παρακάτω το (ε). Ωστόσο, στην περίπτωση του φυλά(γ)ω, όπως και των σκῆω και σπῆω, ο παρατατικός σε -αγω είναι στην πραγματικότητα η μόνη επιλογή και, από αυτή την άποψη, τα ρήματα αυτά εξομοιώνονται με εκείνα που συζητούνται στο (iii).

(iii) Οι ίδιες αυτές εξελίξεις επηρέασαν και έναν μικρό αριθμό από ρηματικούς τύπους που έληξαν αρχικά σε -άγω, π.χ. 1ο εν. οριστικής ενεστώτα/υποτακτικής αορίστου (υ)πάγω, 1ο εν. υποτακτικής αορίστου φάγω, και στη συνέχεια επεκτάθηκαν και σε άλλα ρήματα με ρίζα που έληγε σε φωνήεν + -γ-, όπως το λέγω. Επειδή θεωρήθηκε ότι τα υπερωνικά/ουρανικά ημίφωνα μπορούσαν να εμφανιστούν ή να παραλειφθούν ελεύθερα στους τύπους του 1ου και του 3ου εν. της μεγάλης ομάδας των ρημάτων σε -ά(γ)ω, αρχίζουμε να βρίσκουμε και τα πάω, φάω και λέω, σαν να ήταν και εδώ το υπερωνικό απλώς επεθλιτικό. Το πρώτο μέλος κάθε ζεύγους είναι φυσικό να έχει τους συνηρημένους τύπους του 2ου εν. και των 1ου και 3ου πληθ., σαν να ήταν και αυτά συνηρημένα ρήματα. Έτσι, βάζει του κλιτικού παραδείγματος του πετᾶ(γ)-ω:

Εν. 1. πετᾶ(γ)-ω	Πλ. 1. πετᾶ-με
2. πετῆ-ς	2. πετᾶ-τε
3. πετᾶ(γ)-ει	3. πετᾶ-σι/πετᾶ-ν(ε)

έχουμε και:

Εν. 1. πά(γ)-ω	Πλ. 1. πᾶ-με
2. πᾶ-ς	2. πᾶ-τε
3. πά(γ)-ει	3. πᾶ-σι/πᾶ-ν(ε)

Το λέ(γ)ω, στη συνέχεια, ακολουθεί το καθιερωμένο πρότυπο, με τις καταλήξεις να προστίθενται κατά τον ίδιο τρόπο απευθείας σε ένα φαινομενικά φωνηεντικό θέμα:

- Εν. 1. λέ(γ)-ω Πλ. 1. λέ-με(ν)
 2. λέ-ς 2. λέ-τε
 3. λέ(γ)-ει 3. λέ-σι / λέ-ν(ε)

Κατ' εξαίρεση, το ρήμα θέλω ανέπτυξε και μερικούς συντηγμένους τύπους, δηλαδή 2ο εν. θές, 3ο εν. θέ (που μαρτυρείται μόνο στην περίφραση του μέλλοντα), 1ο πληθ. θέμε, 2ο πληθ. θέτε, 3ο πληθ. θέσι/θέν(ε), από τους οποίους μόνο οι τύποι του 2ου προσώπου χρησιμοποιούνται σήμερα ευρέως - βλ. (35)(γ) για τις καταλήξεις του 3ου πληθ.

Εντέλει, αυτού του τύπου το παράδειγμα επεκτάθηκε στη συνέχεια ακόμη περισσότερο σε μερικά ρήματα των οποίων η ρίζα αρχικά έληγε σε φωνήεν, έτσι ώστε το ακού-ω, για παράδειγμα, κτελέζε να κλίνεται ως εξής: ακού-ς, ακού-ει, ακού-με(ν), ακού-τε, ακού-σι / ακού-ν(ε). Σε αυτή την περίπτωση, η διαδικασία βγήθηκε από τη συνηθισμένη απόλεια του ενός από τα δύο όμια φωνήεντα στο 3ο πληθ. στον λαϊκό λόγο (ακούουσι > ακούσι). Τα συντηγμένα κλιτικά παραδείγματα των ρημάτων ακούω, καιώ, κλαίω, λέ(γ)ω, φταίω και τρώ(γ)ω είναι τώρα πλέον καθιερωμένα στη νέα ελληνική.

Βάσει του προτύπου του λέγ-ω / λέ-ω κτλ., και αυτά τα ρήματα ήταν επιδεκτικά της προαιρετικής επένθεσης ενός υπερωκόου / ουρανικού στο 1ο / 3ο εν. του θέματος της ατελούς όψης, διότι η διαδικασία υποστηρίχθηκε, όπως και πριν, από τα τμήματα που εμφανίστηκαν φυσιολογικά σε τύπους όπως το 3ο εν. του ενεστώτα κλαι(γ)ει ή το 3ο εν. του παρατατικού έκλαι(γ)ε. Ο δυνάμει των αρχικών αορίστων σε -σι (π.χ. άκουσι), μολοντι γενεούτηκαν στο κλιτικό παράδειγμα του παρατατικού κατά τον γνωστό πια τρόπο (π.χ. άκουγα κτλ.).

(δ) Το επίθημα -έω και η επίφρασή του: Ρήματα σε -πιω Πρέπει να πούμε και λίγα λόγια σχετικά με την ιδιαίτερα παραγωγική ομάδα ρημάτων με το επίθημα -έω. Όταν μια αυξανόμενη ομάδα ήδη στην αρχαία ελληνική, συνέχισε να αποκτή νέα μέλη και κατά τον Μεσαίωνα. Αλλά η αλλαγή στην προφορά από το κλασικό [-εύ(w)o:], με αόριστο -ευσα [-eusa], σε [-'eno], με αόριστο σε -εγα -πβ. (12)(i) παρεπάκω-, είχε σημαντικές συνέπειες κατά το ότι η πολύ κοινή σήμερα μορφή του ενεστώτα με τονισμένο φωνήεν + [-no] και με αόριστο σε [-psa] (που πρώτα περιοριζόταν σε ελάχιστα ρήματα, όπως το τρέβω / έτριψα) οδήγησε γρήγορα στο σχηματισμό ανέλλογων νεοτερικών ενεστώτων βάσει όλων ουσιαστικά των αορίστων σε -γαι: π.χ. κλέβω (αντί κλέπτω) κατά τον αόριστο έκλεγα, κόβω (αντί κόπτω) κατά τον αόριστο έκογα, κρύβω (αντί κρύπτω) κατά τον αόριστο έκρυγα κτλ.

Θα πρέπει πάντως να σημειώσουμε την ύπαρξη παράλλολων τύπων που παρουσιάζαν την αναμενόμενη φωνηεντική εξέλιξη -φτω και που κάποτε υπήρξαν διαδεδομένοι και, κρύτερα, ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί των βόρειων διαλέκτων και του ιδιώματος της Κωνσταντινούπολης. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι τύποι αυτοί επικράτησαν και στην πρότυπη γλώσσα σε βάρος του αναλογικού τύπου σε -βω (π.χ. βλάπτω), και δεν είναι ασυνήθιστο ο αρχικός τύπος σε -πιω να εισάγεται εκ νέου ως ποικιλία από τη λόγω παράδοση (και μερικές φορές επεκτάθηκε και στο [-'ανο]. Το φαινόμενο αυτό είναι ακόμη ελάχιστα κατανοητό (πβ. Krumbacher 1886· Chatzidakis 1892, 123· Kretschmer 1905, 193-204, για ποικίλες αντιτιθέμενες θεωρίες), αν και μερικά από τα προμικότερα παραδείγματα που έχουμε χρονολογούνται γύρω στον 8ο αιώνα, στο βαθμό βέβαια που θεωρούσαμε αξιόπιστες τις αναγνώσεις των χειρογράφων (πβ. Jannaris 1897, 220). Πεθονότα να είναι απόλυ-

Στις νοτιοανατολικές διαλέκτους, στην κρητική και στην ομάδα της Παλαιάς αθηναϊκής, το -έω πήρε κανονικά τη μορφή -εήω, και η επένθεση μερικές φορές επεκτάθηκε και στο [-'ανο]. Το φαινόμενο αυτό είναι ακόμη ελάχιστα κατανοητό (πβ. Krumbacher 1886· Chatzidakis 1892, 123· Kretschmer 1905, 193-204, για ποικίλες αντιτιθέμενες θεωρίες), αν και μερικά από τα προμικότερα παραδείγματα που έχουμε χρονολογούνται γύρω στον 8ο αιώνα, στο βαθμό βέβαια που θεωρούσαμε αξιόπιστες τις αναγνώσεις των χειρογράφων (πβ. Jannaris 1897, 220). Πεθονότα να είναι απόλυ-

στερο να υποθέσουμε ότι το -έω προφερόταν γενικά [-eú(w)o:] κατά την κλασική περίοδο και ότι η ακόλουθη μετατροπή [eu] > [ew] > [εβ/εν] παράγγαγε τον καθιερωμένο τύπο της ύστερης αρχαιότητας [-'ενο], ύστερα από αυτόματη απλοποίηση των διπλών συμφώνων στο ενδιάμεσο στάδιο [-'ew(w)o]. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις τα διπλά σύμφωνα διατηρήθηκαν για περισσότερο καιρό. Έτσι, ακόμη και αν το φαινόμενο είναι περιθωριακό σε ό,τι απέμεινε από την ομάδα της Παλαιάς αθηναϊκής, διατηρείται κανονικά στη νοτιοανατολική περιοχή και κάποτε μπορεί να ήταν χαρακτηριστικό και της πρώιμης μεσαιωνικής κρητικής. Σε αυτές τις διαλέκτους υποθέτουμε ότι το [-'ewwo] έγινε [-'εβγ'ω], όπου το δεύτερο μέρος του συμπλέγματος προέκυψε από αφομοίωση του τριβόμενου, και αντιπροσώπευε την ακόμη και σήμερα χαρακτηριστική ελληνική προφορά του αγγλικού /w/ σε λέξεις όπως *woman* ['v'uman]. Αυτό στη συνέχεια δεν μπόρεσε παρά να εξελιχθεί φυσιολογικά στο μαρτυρούμενο [-'εβγο].

(ε) Τα συννημένα ρήματα

Ήδη έχουμε εν μέρει συζητήσει παραπάνω αυτή την ομάδα των ρημάτων, και συνεπώς αρκεί να αναφέρουμε εδώ τα κυριότερα στη μείζ που αφορούν τους τύπους -άω και -έω (ο τύπος -όω είχε κιόλας εκπέσει κατά την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο, όπως στη μειώσαμε).

Στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων τα κοριστικά συστήματα των ρημάτων σε -άω και -έω είχαν ήδη συμπέσει στην κλασική ελληνική (δηλαδή με θέμα σε -η-), και μόνο μια μικρή ομάδα ανώμαλων ρημάτων διατήρησαν το [-a-] ή το [-e-] της ατελούς όψης. Οι κυριότερες εξελίξεις στη μετακλασική και μεσαιωνική ελληνική επομένως αφορούν τους τύπους της ατελούς όψης, όπου πολλές αμοιβαίες παρεμβολές είναι ήδη εμφανείς τόσο στην Καινή Διαθήκη όσο και στους αιρυστιτικούς παύρους από της πρόιμου μεταχριστιανικού αιώνας και εξής. Η μεγάλη πλειονότητα τέτοιων περιπτώσεων αφορά την αντικατάσταση του -ο- (<-á + o-) από το -οῦ- (<-é + o-) στο 1ο εν. παρατατικού, στο 1ο

και το 3ο πληθ. ενεστώτα και παρατατικού και στις μετοχές των ρημάτων σε -άω, εξέλιξη που πιθανότατα οφείλεται στη μεγαλύτερη συχρότητα των πρώτων τύπων και η οποία παρατηρείται όχι μόνο στα σε -έω αλλά και, σε μεγαλύτερη έκταση, στα σε -όω ρήματα (πριν από τον επαναχαρακτηρισμό τους σε -όωω).

Μολονότι πολλά κοινά ρήματα γενέκυσαν τελικά το [-a-] (δίνοντας έναν ενεστώτα σε -ά(γ)ω και παρατατικό σε -αγα, όπως ήδη σημειώθηκε), οι τύποι του ενεστώτα και του παρατατικού που χρησιμοποιούνταν πιο συχνά στην ύστερη μεσαιωνική εποχή ήταν οι εξής:

(i) Ενεστώτας:	Εν. 1. -ῶ	Πλ. 1. -οῦμε(ν)
	2. -ᾶς	2. -ᾶτε
	3. -ᾷ	3. -οῦσι / -οῦν(ε)
(ii) Παρατατικός:	Εν. 1. -οον	Πλ. 1. -οῦμε(ν)
	2. -ας	2. -ᾶτε
	3. -α(ν)	3. -οον(ε)

[Για τους νεοτερσιμούς στις καταλήξεις βλ. παρακάτω, (35)(β-γ).]

Αλλά από τη στιγμή που τα ρήματα σε -άω ήταν τώρα πιο πολυάριθμα στον λαϊκό λόγο από ό,τι τα ρήματα σε -έω (πολλά από τα οποία είχαν λόγο χαρακτηρισά), τα μεικτά κλιτικά παραδείγματα στο (i) και το (ii) προσέλαυσαν βαθμιαία την πλειονότητα των ρημάτων της δεύτερης ομάδας που ήταν ακόμη σε χρήση, ιδίως με βάση την υποομάδα των ήδη κοινών τύπων σε -οῦ-. Έτσι, οι καταλήξεις του ενεστώτα του 2ου εν. -εις, του 3ου εν. -ει και του 2ου πληθ. -είτε αντικαταστάθηκαν τελικά από το -ᾶς, το -ᾶ και το -ᾶτε (με το [a] να γενικεύεται προαιρετικά σε ολόκληρο το κλιτικό παράδειγμα τη σύγχρονη περίοδο). Οι καταλήξεις του παρατατικού του 2ου εν. -εις, του 3ου εν. -ει και του 2ου πληθ. -είτε άρχισαν επίσης να αντικαθίστανται από τα -ας, -α και -ᾶτε, αν και εδώ οι αρχικοί τύποι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται παράλληλα για πολύ καιρό και έτσι υπόκεινταν σε περαιτέρω εξελίξεις αυτόνομα (βλ. παρακάτω).

Την εξέλιξη της διαδικασίας σύμπτωσης μπορούμε να τη δούμε μέσα από τα κείμενα στη δημόδια του 14ου και του 15ου αιώνα, αλλά η ολοκλήρωσή της ανήκει στην πρώτη σύγχρονη περίοδο. Τα εναπομείναντα ρήματα σε -έω, μαζί με το παραδοσιακό τους κλιτικό παράδειγμα, περιορίστηκαν σταδιακά στη λέξη για γλώσσα και στην επίσημη γλώσσα της καλλιτεργμένης μειοψφίας (για τις σχετικά λίγες εξαιρέσεις βλ. παρακάτω), αν και πολλά τέτοια ρήματα έχουν έκτοτε επανεισαχθεί στην ΠΙΝΕ μέσα από τη λόγια παράδοση.

Οι παρεμβολές μεταξύ κλιτικών παραδειγμάτων επεκτάθηκαν φυσιολογικά και στο μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα, όπου μια παρόμοια αντικατάσταση του -ώ- από το -οῦ- σημειώθηκε στην υποκατηγορία των ρημάτων σε -άω: έτσι, το 1ο εν. ενεστώτα σε -οῦμαι αντικατέστησε το -ῶμαι, και το 1ο και 3ο πλθβ. ενεστώτα -οῦμεθα/-οῦνται αντικατέστησαν τα -ῶμεθα/-ῶνται. Αυτό το κλιτικό παράδειγμα, το οποίο διατήρησε το 2ο και 3ο εν. -άσαι/-αῖται και το 2ο πλθβ. -ᾶσθε, προσέλυσε στη συνέχεια τα ευρέως χρησιμοποιούμενα καποθετικά» (δηλαδή μέσης φωνής μόνο) ρήματα της τάξης των σε -έω, όπως το φοβοῦμαι και το λιποῦμαι. Τα ρήματα αυτά διατήρησαν το μεικτό τους κλιτικό παράδειγμα στη νέα ελληνική - με την πρόσθετη δυνατότητα του 1ου εν. -ᾶμαι και μία ή δύο πιο πρόσφατες αλλαγές στις κατάλξεις, π.β. (35)(8).

Ωστόσο, το μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα της μεγάλης πλειονότητας των ρημάτων σε -άω άρχισε να ανασχηματίζεται κατά τα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια σύμφωνα με το πρότυπο των πρωτότερων εξελίξεων στην τάξη των ρημάτων σε -έω. Αυτές οι εξελίξεις ξεκίνησαν από τον ενεργητικό παρατατικό, όπου τελικά καταργήθηκαν, αλλά επεκτάθηκαν και στην παθητική φωνή, όπου επικράτησαν. Ενώ οι μεταβολές στο (ii) δεν είχαν ακόμη ολοκληρωθεί, μια ενλλακτική εξέλιξη άρχισε να επηρεάζει το αρχικό 3ο εν. του παρατατικού των ρημάτων σε -έω, δηλαδή το -ει (< -ε + ε). Επειδή η κατάληξη αυτή ήταν ομόηχη με την ομαλή κατάληξη του 3ου εν. του ενεστώτα, επαναχρακτρίστηκε σε μεγάλο βαθμό (όπως και το αντίστοιχο -α των ρημάτων σε -άω) με την προσθήκη

της συνηθισμένης κατάληξης του 3ου εν. του παρατατικού, δίνοντας -ει-ε(ν), π.χ. (έ)κράτει(ν). Αυτή η εξέλιξη οδήγησε και στη μεταβολή του 2ου εν. (έ)κράτεις σε (έ)κράτεις - και ίσως και του 2ου πλθβ. (έ)κρατείτε σε (έ)κρατείτε. Στη συνέχεια σε κάποιες ποιητικές ο ενικός κανονικοποιήθηκε πλήρως, δίνοντας το 1ο εν. (έ)κράτεις. Στην περίπτωση των ρημάτων σε -έω που χρησιμοποιούνταν ακόμη κανονικά, οι νέοι αυτοί τύποι άρχισαν να αντικαθίστανται όχι μόνο εκείνος του αρχικού κλιτικού παραδείγματος, αλλά και τους «παρείστατους» τύπους σε -άω του (ii).

Ωστόσο, στον πληθυντικό του παρατατικού μια διαφορετική ομάδα νεοτερσιμών ξεκίνησαν στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια. Η αρχή έγινε από το μεικτό κλιτικό παράδειγμα του (ii) και σταδιακά επηρεάστηκε και ο ενικός, ώσπου το νέο κλιτικό παράδειγμα αντικατέστησε τελικά κάθε άλλη επιλογή πέρα από το -αγα (δηλαδή όχι μόνο το (ii), αλλά επίσης τους νεοτερικούς τύπους σε -έω που μόλις περιγράψαμε). Από τη στιγμή που το 3ο πλθβ. του παλαιού παρατατικού -ον ήταν ομόηχο και με τον τύπο του 1ου εν. του παρατατικού και με το ομαλό 3ο πλθβ. του ενεστώτα των ανωτέρων ρημάτων, αντικαταστάθηκε ευρύτατα από το -ούσαν (με την τονισμένη συλλαβή να ακολουθεί εκείνη του 1ου και του 2ου πλθβ.) μέσω της ενσωμάτωσης της κατάληξης -σαν του αορίστου ως ενός μορφικά διακριτού επιθέματος για το υ3ο πληθυντικό παρελθοντικού χρόνου». Σχετικά παραδείγματα βρίσκουμε ήδη στο Χρονικό του Μορέως.

Στη συνέχεια το στοιχείο -ούσ- επεκτάθηκε και στο 1ο πλθβ., όπου η αστάθεια της συλλαβικής αύξησης είχε οδηγήσει στη συχνή ομοηχία ανάμεσα στον ενεστώτα και τον παρατατικό: γελούμε(ν) / (έ)γελούμε(ν) → γελούμε(ν) / (έ)γελούσαμε(ν). Μετά, βίαια αυτός του προτύπου, κατά την πρώτη σύγχρονη περίοδο δημιουργήθηκε σταδιακά ένα πλήρες κλιτικό παράδειγμα παρατατικού σε -ούσα, -ούσες, -ούσε(ν) κτλ. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε πρώτα στις βόρειες διαλέκτους, συμπεριλαμβανομένης της διαλέκτου της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, πρωιμότερες μορφές του πληθυντικού αυτού του τύπου συνδυάζονται με στοιχεία παρμένα από τα άλλα

ανταγωνιστικά κλιτικά παραδείγματα. Στην ΠΝΕ (ίσως ως άμεση συνέπεια της εισροής ομιλητών από την οθωμανική πρωτεύουσα κατά τον 19ο αιώνα) οι τύποι σε -όω σε -όωσα θεωρούνται πια η νόρμα για τα συντηρημένα ρήματα, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και των λόγιων ρημάτων σε -έω, μολονότι πιο «λαϊκά» ρήματα του τύπου σε -άω (π.χ. κρατώ/κρατάω κτλ.) διατηρούν ακόμη το -αγα στην καθημερινή γλώσσα πολλών Ελλήνων, ιδίως στον Νότο.

Όμως, προτού συντελεστούν αυτές οι αλλαγές, η αντικατάσταση του -ει- από το -ειε- στον παρατατικό της ενεργητικής φωνής των λαϊκότερων ρημάτων σε -έω (πβ. 3ο εν. (ε)κράτειε κτλ.) είχε οδηγήσει σε μια παράλληλη αντικατάσταση στο 3ο εν. και στο 2ο πληθ. του παρατατικού της μεσοπαθητικής φωνής (δηλαδή -έιτο(ν) > -είετο(ν) και -είθε > -είεστε).

Από τον παρατατικό ο νεοτερσιμός επεκτάθηκε στον ενεστώτα της μεσοπαθητικής φωνής, επηρεάζοντας το 2ο και το 3ο εν. (-είσαι/-είται) και το 2ο πληθ. (-είθε), δίνοντάς μας έτσι το κλιτικό παράδειγμα στο (iii):

(iii) Εν. 1. -οῦ-μαι	Πλ. 1. -οῦ-μεστε
2. -ειέ-σαι	2. -ειέ-στε
3. -ειέ-ται	3. -οῦ-νται

[Για τις αλλαγές στις κατάλοιπες βλ. (35)(δ).]

Στη συνέχεια, το στοιχείο -ον- του 1ου εν. και 1ου και 3ου πληθ. προσαρμόστηκε προς τους άλλους τύπους, δίνοντας -ειοῦ-:

(iv) Εν. 1. -ειοῦ-μαι	Πλ. 1. -ειοῦ-μεστε
2. -ειέ-σαι	2. -ειέ-στε
3. -ειέ-ται	3. -ειοῦ-νται

Και, τέλος, αν και αυτές οι αλλαγές ανήκουν κανονικά στη σύγχρονη περίοδο, το -ειέ- γενικεύτηκε στο 1ο εν., ενώ το -ειό- αντικατέστησε το -ειοῦ- στο 1ο πληθ. βάσει του ομαλού -όμοιοι των μη συντηρημένων ρημάτων - βλ. (35)(δ) για λεπτομέρειες. Αυτό το στοιχείο μερικές φορές εξαπλώθηκε στη συνέχεια και στο 2ο πληθ. (δίνοντας -ειό-στε).

Αυτό αναδείχτηκε ως το κυρίαρχο μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα όλων των συντηρημένων ρημάτων, και οι τύποι της ομάδας των ρημάτων σε -άω (εκτός από τα αποθετικά) ενσωματώθηκαν σταδιακά σε αυτό από την όψιμη μεσαιωνική περίοδο και εξής. Η σύγχρονη ελληνική χρησιμοποιεί συνεπώς το άγαπιέμαι παράλληλα με το κρατιέμαι κτλ. (η ορθογραφία έχει πλέον καθιερώσει το -ι-). Αλλά τα κλασικά κλιτικά παραδείγματα και των σε -άω και των σε -έω ρημάτων διατηρήθηκαν στη λόγια γλώσσα, και αρκετά ρήματα λόγια πρόλευστης χρησιμοποιούν ακόμη τις κλασικές καταλήξεις.

Σημειώσαμε προηγουμένως ότι τα πιο κοινά από τα σε -έω ρήματα ενσωματώθηκαν στα συνδυαστικά κλιτικά παραδείγματα των συντηρημένων ρημάτων που δίνονται παραπάνω στα (i) / (ii) και στα (iii) / (iv). Αλλά ακόμα και στη λαϊκή ομιλούμενη γλώσσα αρκετά τέτοια ρήματα επέζησαν στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια και μετά με άδικο το κλασικό τους κλιτικό παράδειγμα - ή τουλάχιστον παρέμειναν σε μερική χρήση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα *εὐχαριστῶ*, *παρκαλιῶ*, *λαλιῶ*, *κρατῶ*, *θεωρῶ*. Υπάρχει εντόσις κάποια αβεβαιότητα ακόμη και σε αυτές τις περιπτώσεις, και ένα μέρος τους έχει σήμερα απορροφηθεί μερικώς ή και εξ ολοκλήρου στα συνδυαστικά κλιτικά παραδείγματα (π.χ. ολόκληρο το *κρατῶ*, το *λαλιῶ* στη μεσοπαθητική φωνή, προαιρετικά το ενεργητικό *παρκαλιῶ* και υποχρεωτικά το παθητικό κτλ.).

Πάντως, ένα ρήμα το οποίο παρέμεινε σταθερά στο στρατόπεδο των ρημάτων σε -έω ήταν το *μπορῶ*, το οποίο σταδιακά αντικατέστησε το κλασικό *δένημαι* στην προφορική γλώσσα. Αυτό προήλθε από το αρχαίο σύνθετο εὐ-πορῶ κείμει εύπορος», αλλά χρησιμοποιούνταν με τη σύγχρονη σημασία του στην καθομιλουμένη ήδη από την αρχαία ελληνική. Ο αόριστός του ήταν εισόρεσα ή αργότερα ητόρεσα (και τα δύο με τη μετακλασική αντικατάσταση του -ορησθαι βάσει των ρημάτων σε -ράω, στα οποία το θεματικό φωνήεν της ατελούς όψης διατηρούνταν κανονικά και στον αόριστο).

Η αραίωση γρήγορα οδήγησε σε έναν ενεστώτα [(δ)ρω'τω] κοντά στον αόριστο [(δ)ρωσθα], των οποίων τα δύσκολα από φωνή

νοτακτική άποψη αρχικά συμπλέγματα κλιτομορφήθηκαν σε [r-]. Όταν τέτοιο τύπο ακολουθούσαν το αρνητικό (ουδέν ή το υποθετικό αν -πράγμα που συνέβαινε αρκετά συχνά με ένα ρήμα τέτοιας σημασίας-, το αρχικό κλειστό μετατρέπεται σε ηχηρό σύμφωνα με τους κανόνες της ομιλούμενης ελληνικής, δίνοντας [dem/ami bo'po]. Αυτή η προφορά κατέληξε να είναι τόσο κοινή με τη σταθερή επανάληψη σε τέτοια περιβάλλοντα, ώστε στη συνέχεια να χρησιμοποιείται και ανεξάρτητα από αυτά. Έτσι, ο ενεστώτας έγινε μπροστά με παράλληλο κόριστο (έμπόρεσα. Αλλά καθώς το νέο αυτό ρήμα έδενε την εντύπωση ενός σύνθετου με την πρόθεση εν-, σχηματίστηκε και ένας «διορθωμένος» ενεστώτας έμποροῦ, ο οποίος μερικές φορές εμφανίζεται σε ύστερα μεσαιωνικά κείμενα.

Ο αναλακτικός κόριστος (αρχικά μεταπλασιασμός αλλά πάντοτε αρχικός) ηπόρεσα προσαρμόστηκε προς το νεότερο έμποροῦ οδήγησε στο σχηματισμό ενός καινούριου ενεστώτα ημποροῦ να ταυριάζει με το ηπόρεσα. Αυτή η ποικιλία είναι επίσης συχνή στα κείμενα στη δημόδια των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων.

11.60 ΟΙ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΚΑΤΑΜΕΣΙΣ

(35) Οι βασικές εξελίξεις θα δοθούν συνοπτικά κάτω από τις ακόλουθες επικεφαλίδες:

- (α) Η οριστική και η υποτακτική.
- (β) Μορφολογία των παρελθοντικών χρόνων: Ενεργητική φωνή και μεσοπαθητικός κόριστος· η αύξησις.
- (γ) Το ενεργητικό παράδειγμα: Ο ενεστώτας.
- (δ) Το μεσοπαθητικό παράδειγμα: Ο ενεστώτας.
- (ε) Το μεσοπαθητικό παράδειγμα: Ο παρατατικός.

(α) Η οριστική και η υποτακτική

Όπως σημειώσαμε, στην ύστερη αρχαιότητα οι κανονικές κατάληξεις των χρόνων με ατελή όψη (χωρίς το -σ-) και της υποτακτικής κόριστου (με το -σ-):

Εν, -(σ)ω, -(σ)ης, -(σ)η
 Πλ, -(σ)ομεν, -(σ)ητε, -(σ)ουσι(ν)

συγχωνεύτηκαν με εκείνες της οριστικής ενεστώτα (χωρίς το -σ-) και της οριστικής μέλλοντα (με το -σ-) αντίστοιχα:

Εν, -(σ)ω, -(σ)εις, -(σ)ει
 Πλ, -(σ)ομεν, -(σ)ετε, -(σ)ουσι(ν)

περιώντας μέσα από ένα συνδυασμό φωνητικών αλλαγών (δηλαδή το κλασικό ω [o:] και το ο [o] έγιναν [o], το κλασικό ει [e:] και το η/η [e:/ei] έγιναν [i]) και αναλογικής εξομώσεως, δηλαδή το 2ο και 3ο πλθ. -(σ)ητε/-(σ)ουσι(ν) έγιναν -(σ)ετε/- (σ)ουσι(ν). Η αποσταθεροποίηση του μέλλοντα της οριστικής οδήγησε στην εξάπλωση της χρήσης ενός τύπου ο οποίος, από την άποψη της κλασικής ελληνικής, έμοιαζε να είναι οριστική ενεστώτα (ατελής όψη) και υποτακτική κόριστου (τέλεια όψη) με λειτουργία μέλλοντα (με το θέμα της τέλειος όψης συχνά να επιβιώνει εις βάρος του μέλλοντα σε παραπλασματικά παράδειγματα). Στη συνέχεια, ο μέλλοντας αντικατέστησε μορφικά μέσω της χρήσης ποικίλων απαρεμφατικών περιφράσεων και δομών με το νά, και αργότερα με το θέ νά, όπως συζητήσαμε ήδη στο 11.8.3.

Παρόμοια αναλογική εξομώσις έλαβε χώρα και στο μεσοπαθητικό κλιτικό με ατελή όψη παράδειγμα ανάμεσα στην οριστική ενεστώτα (π.χ. λίσσμαι) και την υποτακτική ενεστώτα (π.χ. λίσσμαι). Ο μέσος μέλλοντας (π.χ. λίσσμαι) και η υποτακτική του μέσου κόριστου (π.χ. λίσσμαι) θα μπορούσαν κάλλιστα να έρουν συμπέσει κατά τον ίδιο τρόπο, αλλά η υποχώρησις του μέσου κόριστου ως ξεχωριστού κλιτικού παραδείγματος οδήγησε στην πρόκληση απόλειψις του συνόλου αυτών των τύπων. Ωστόσο, το σύστημα της παθητικής φωνής ήταν διακριτό ως προς το ότι ο μέλλοντας σε -(θ)ημι σχετιζόταν μεν, αλλά τυπικά ξεχώριζε από τον κόριστο σε -(θ)η (που συντομα έγινε μεσοπαθητικός), με υποτακτική σε -(θ)ω. Χωρίς ανεξάρτητη υποστήριξη μέσα σε ένα εξελισσόμενο σύστημα όπου οι μέλλοντες «απειλούνταν» έτσι κι αλλιώς, ο παθητικός μέλλοντας ήταν το πρώτο παράδειγμα μέλλοντα που χά-

θηκε (καθώς αντικαταστάθηκε σε μεγάλη κλίμακα από ποικίλες αφαιρεματικές περιφράσεις στην ύστερη αρχαιότητα). Ωστόσο, η οριστική και η υποτακτική αορίστου επέζησαν, όπως ήταν αναμενόμενο - ο αορίστος της υποτακτικής προσλαμβάνονταν χρήσεις μέλλοντα, όπως και οι άλλοι αορίστοι της υποτακτικής (και υποκείμενος στις ίδιες μεταγενέστερες εξελίξεις με το *νά*, το *θί* ή *νή* κτλ.). Επειδή, πάντως, οι ενεργητικοί τύποι καταλήξεις του ήταν τονισμένες, οι σχετικοί τύποι εξομοιώθηκαν αναλογικά με εκείνους του εν μέρει ομόηχου ενεργητικού κλιτικού παραδείγματος της οριστικής και υποτακτικής ενεστώτα ενεργητικής φωνής των ρημάτων σε -*ω*, για να δώσουν (όπως είναι ακόμα στα νέα ελληνικά): -*(θ)ῶ*, -*(θ)εῖς*, -*(θ)εῖ*, -*(θ)οῦμαι*, -*(θ)εῖτε*, -*(θ)οῦσι* / -*(θ)οῦν*.

Η συνεχιζόμενη χρήση στον γραπτό λόγο διαφορετικών γραμμάτων για τις καταλήξεις της υποτακτικής κατά τα μεσαιωνικά χρόνια αποτελεί σε μεγάλο βαθμό χαρακτηριστικό της λόγιας παράδοσης, αν και τολάχιστον η επίσημη λόγια γλώσσα πιθανότατα συνέχισε να διακρίνει εκείνες τις υποτακτικές των οποίων η χρήση γραπτή μορφή δικαιολογούσε προφορά διαφορετική από των αντίστοιχων τύπων της οριστικής.

(β) Η μορφολογία των παρελθοντικών χρόνων: Ενεργητική φωνή και μεσοπαθητικός αορίστος: η εξέταση

Όπως σημειώσαμε (5.8, 6.5.2), μια κοινή ομάδα καταλήξεων παρελθοντικών χρόνων εμφανίστηκε στην ύστερη αρχαιότητα και την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο μέσα από τα παραδείγματα του αρχαίου παρατατικού, αορίστου και ενεργητικού παρακειμένου. Έτσι, οι καταλήξεις του παρατατικού:

(i) Έν. -*ον* -*ες* -*ε(ν)*
Πλ. -*ομεν* -*ετε* -*ον*

του αορίστου:

(ii) Έν. -(σ)α -(σ)ας -(σ)ε(ν)
Πλ. -(σ)ομεν -(σ)οιτε -(σ)ον

και του παρακειμένου:

(iii) Έν. -(σ)α -(σ)ις -(σ)ε(ν)
Πλ. -(σ)ομεν -(σ)οιτε -(σ)οισι(ν)

συνυπόστηκαν όλες μαζί σε ένα ενιαίο σύστημα, το οποίο δίνεται στο (iv) (με εναλλακτικούς τύπους στο 2ο και στο 3ο πλθβ). Παραβλέπουμε εδώ τους τύπους του παρατατικού των συνηγμένων ρημάτων):

(iv) Έν. -α -*ες* -*ε(ν)*
Πλ. -*ομεν* -*ατε* -*αι(ε)*
-*οισι(ν)*

Οι χαρακτηριστικοί δείκτες του αορίστου και του παρακειμένου *-σ/-κ-* προστίθενται ως προθήματα στις καταλήξεις.

Η εκδοχή του κλιτικού παραδείγματος αορίστου και παρακειμένου με *-κ-* υιοθετήθηκε σταδιακά στον μεσοπαθητικό αορίστο (-*(θ)η-κα* κτλ.), όπως έχουμε δει, διαδικασιά που είχε ολοκληρωθεί στη λαϊκή προφορική γλώσσα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (ο πραγματικός μέσος αορίστος είχε σε μεγάλη έκταση εγκαταλειφθεί ήδη από την ύστερη αρχαιότητα, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις ρημάτων με μεγάλη συχνότητα, όπως το *ήρξάμην*).

Στην ΠΝΕ το 2ο και το 3ο πλθβ. -*ατε* και -*ον* είναι πλέον ο κανόνας, αλλά οι εναλλακτικοί τύποι εμφανίζονται ακόμα σε διάλεκτος. Ωστόσο, στη μεσαιωνική δημόσια ποίηση υπάρχει γενικά μια διακύμανση στη χρήση των δύο τριτοπρόσωπων τύπων του πληθυντικού (που στις περισσότερες περιπτώσεις οφείλεται σε μετρικούς λόγους). Αλλά, αφού ακόμα και τα πρώιμα πεζά κείμενα εμφανίζουν παρόμοια αβεβαιότητα, και αφού η γραμματική του Σοριανού (βλ. Μέρος III, 14.2.2) αποδέχεται σε πολλές περιπτώσεις και τους δύο τύπους, φαίνεται ότι οι εναλλακτικοί τύποι χρησιμοποιούνταν παράλληλα σε μεγάλο βαθμό κατά τα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια και την πρώιμη νεοελληνική περίοδο, και ότι ακόμα και ο ίδιος ομιλητής θα μπορούσε να τους χρησιμοποιεί σχεδόν αδιακρίτως.

Στην κλασική ελληνική όλοι οι παρελθοντικοί χρόνοι έπαιρναν αύξηση, η οποία συνίστατο είτε στην προσθήκη του συλλαβικού *-ε-* (περιστασιακά *ἦ, βλ. παρακάτω*) σε τύπους που άρχιζαν με σύμφωνο (συλλαβική αύξηση) είτε στην έκταση του αρχικού στοιχείου των τύπων που άρχιζαν από φωνήεν ή δίφθογγο (χρονική αύξηση). Η χρονική αύξηση γρήγορα έπαψε να χρησιμοποιείται εξαιτίας της ποικιλομορφίας της και της απώλειας με τις φωνητικές αλλαγές της συναφούς έννοιας της μακρότητας. Σε μερικές περιοχές χρησιμοποιούνταν η συλλαβική αύξηση στη θέση του αρχικού φωνήεντος, αλλά στην ΠΝΕ οι παρελθοντικοί χρόνοι έχουν κανονικά το ίδιο αρχικό φωνήεν με τους τύπους των μη παρελθοντικών χρόνων (εξαιρούνται οι λόγιοι τύποι που έχουν επιβιώσει).

Η συλλαβική αύξηση επέζησε περισσότερο, αλλά και εκείνης ο ρόλος υπονομεύτηκε εν μέρει από την απώρευση. Στην ΠΝΕ, επόμενος, επιβιώνει μόνο όταν τονίζεται (μολονότι σε ορισμένες διαλέκτους διατηρείται γενικά). Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι κάποιες διάλεκτοι γενίκευσαν το *ἦ* ως τη βασική μορφή συλλαβικής αύξησης, λόγω της συχνής εμφάνισης ρηματικών τύπων με αύξηση -τουλάχιστον προαιρετικά- σε [*i*], από τους οποίους μερικοί ήταν κληρονομημένοι από την αρχαιότητα (π.χ. ἦθελα, ἦμελλα, εἶπα). Αυτό είναι κυρίως χαρακτηριστικό των περισσότερων νοτιοανατολικών περιοχών, πολλών κυλαδικών ποικιλιών και του ιδιώματος της ανατολικής Κρήτης. Εκεί όπου διατηρείται η άτονη αύξηση, ορισμένες από αυτές τις διαλέκτους την αντικαθιστούν με το *ε-*, ενώ άλλες διατηρούν παντού το *ἦ*.

Από την ύστερη αρχαιότητα και εξής, η πρακτική να χρησιμοποιείται «εσωτερική» αύξηση στα σύθετα ρήματα (π.χ. εἰσέβαλον) εγκαταλείπεται σταθερά χάριν της ομαλής «εξωτερικής» αύξησης (ἦ και καμίας αύξησης, εάν το αρχικό στοιχείο άρχιζε από φωνήεν). Αυτό είναι αναπόφευκτο, δεδομένου ότι οι λεξικοί σχηματισμοί με βάση τις κλασικές προθέσεις έχουν πάψει να είναι παραγωγικοί και πολλά σύθετα ρήματα επέζησαν μόνο ως λεξικοποιημένα απολιθώματα.

(γ) Το ενεργητικό παράδειγμα: Ο ενεστώτας

Η παράλληλη ύπαρξη κατάλλξεων για τους παρελθοντικούς χρόνους του 2ου πλθθ. -ου(ε) και -ου(ν) πολύ γρήγορα οδήγησε στη δημιουργία του 2ου πλθθ. ενεστώτα (και υποτακτικής) -ου(ε) ως συντρόφου του κληρονομημένου -ουσι(ν). Τα πρωιμότερα παραδείγματα του νεότερου τύπου χρονολογούνται από την ύστερη αρχαιότητα / πρώιμη βυζαντινή περίοδο, και οι ποικιλίες εναλλάσσονται ελεύθερα -ακριβώς όπως οι σύστοιχοι τύποι για τους παρελθοντικούς χρόνους- στα λαϊκά κείμενα του ύστερου Μεσαίωνα. Στα νέα ελληνικά οι ποικιλίες -ουσι / -ουσι είναι χαρακτηριστικές των νοτιοανατολικών διαλέκτων και κάποιων κρητικών ποικιλιών, καθώς και ποικιλιών της Κάτω Ιταλίας.

Κατά τη σύγχρονη περίοδο η κατάλληξη -ου(ε) επηρέασε την κατάλληξη του 1ου πλθθ. -ομε(ν) και έδωσε την κατάλληξη -οιμε. Αυτό είναι τώρα η προτιμητέα επιλογή, μολονότι και οι δύο τύποι παραμένουν σε ευρεία χρήση, καθώς ο παραδοσιακός τύπος χρησιμοποιείται κυρίως από μεγαλύτερους σε ηλικία ομιλητές.

(δ) Το μεσοπαθητικό παράδειγμα: Ο ενεστώτας

Η ομάδα των αρχαίων κατάλλξεων στο ομαλό θεματικό κλιτικό παράδειγμα (δηλαδή ρημάτων με θέμα σε -ε-/ο-) ήταν η ακόλουθη:

Εν. -ο-μαι -ει -ε-ται
Πλ. -ό-μεθα -ε-σθε -ο-νται

Αυτή η ομάδα κατάλλξεων εν μέρει αναπλάστηκε:

(i) Το 2ο εν. -ει (πρωτότερα -η), το οποίο προερχόταν από ένα αρχικό *-εσαι με την απώλεια, στην προϊστορική εποχή, του μεσοφωνητικού [s] και συναίρεση, αποκαταστάθηκε αναλογικά ξεκινώντας ήδη από την ελληνιστική περίοδο βάσει του μεσοπαθητικού παρακειμένου σε -σαι και των κοινών αθέματων ρηματικών τύπων, όπως δύνασαι, ἴστασαι κτλ.

(ii) Το 2ο πλθθ. -εσθε έγινε -εσε βάσει κανονικής φωνητικής εξέλιξης - πβ. (12) παραπάνω. Η κατάλληξη του 2ου πλθθ. επηρέασε και το 1ο πλθθ. -όμεθα, δίνοντας πρώτα -όμεσθα / -όμεσται και

στη συνέχεια *-όμισθε / -όμιστε*, από τα οποία το τελευταίο μαρτυρείται ευρύτερα σε ύστερα μεσαιωνικά κείμενα. Κατόπιν, οι κατάληξεις του παρατατικού για το 1ο και το 2ο πλθβ. *-όμιστε* και *-όμισατε* (για τις οποίες βλ. αμέσως παρακάτω) συχνά αντικαθίστανται στους τύπους *-όνταν / -όντανε* (στην περίπτωση του 1ου πλθβ. αυτό έχει παγιωθεί στη νέα ελληνική), ίσως λόγω της έλλειψης διακρίσεως μεταξύ των καταλήξεων ενεστώτα και παρατατικού (δηλαδή και στα δύο κλιτικά παραδείγματα έχουνε *-όμισα* και *-όμιστε*).

(iii) Κατά την πρόιμη μεσαιωνική περίοδο το 3ο πλθβ. *-όνταν* επηρεάζεται από τη νέα ενεργητική κατάληξη *-ον* δίνοντας *-όντανε*, και μετά το στοιχείο *-ον* επεκτείνεται διαλεκτικά και στους άλλους τύπους με το θεματικό φωνήεν [-ο-] (στις βόρειες ποιητικές αυτό συχνά συμβαίνει αυτόματα με την ανύψωση του μεσαιωνικού φωνήεντος). Ωστόσο, και οι δύο ποιητικές εξακολουθούν να είναι σε χρήση, αν και τώρα, εκτός από τη συνειδητή εναλλαγή στο 1ο εν., οι τύποι με [-ο-] έχουν επικρατήσει στην ΗΝΕ, αναμφίβολα, ως ένα βαθμό, κάτω από την επίδραση της γραπτής γλώσσας.

(ε) Το μεσοπαθητικό παράδειγμα: Ο παρατατικός:

Το θεματικό κλιτικό παράδειγμα της κλασικής περιόδου:

Εν.	<i>-ο-μην</i>	<i>-ου</i>	<i>-ε-το</i>
Πλ.	<i>-ό-μεθα</i>	<i>-ε-σθε</i>	<i>-ο-ντο</i>

Επίσης ανακλάστηκε σε μεγάλο βαθμό, αλλά η σχετική του σπάνια οδήγησε σε ευρύτερο φάσμα νεοτερσμών:

(i) Η κατάληξη του 3ου πλθβ. επηρεάστηκε πολύ από την ανίστοχη κατάληξη του ενεργητικού παρελθοντικού χρόνου *-ανθ*, δίνοντας *-όνταν / -όντανε*, ενώ στη συνέχεια άρχισαν να προκύπτουν σταδιακά αρκετές ποιητικές π.χ. *-όντησαν*, που χρησιμοποιείται στο Χρονικό του Μορέως και σχηματίστηκε βάσει του *-όνταν*, π.χ. (34)(α) *- και αργότερα -όντουσαν*, τύπος χαρακτηριστικός σήμερα των πελοποννησιακών ποιημάτων και της αθηναϊκής καθομιλούμενης, όπου το *-όνταν* ήταν προφανώς δάνειο από το

κανονικό 3ο πλθβ. του παρατατικού της ενεργητικής των συνηρημένων ρημάτων - π.χ. (34)(ε) *παραπάνω* και βλ. (iv) παρακάτω για μια παρόμοια εξέλιξη στο 1ο ενικό.

(ii) Το 3ο εν. *-ετο(ν)*, με αναλογικό τελικό *-ν* βάσει των τύπων του 3ου εν. της ενεργητικής φωνής, μεταπλάστηκε εν μέρει κάτω από την επίδραση του νέου 3ου πλθβ. *-όνταν / -όντανε*, δίνοντας *-όντον / -όντονε* και στη συνέχεια *-οταν / -ότανε*. Αυτή η τελευταία εξέλιξη οδήγησε επίσης στον επαναχρηματισμό του 3ου εν. ήτον ως *ήταν(ε)*, που ήταν ομόηχο με τη νεοτερσική εκδοχή του 3ου πλθβ. του ίδιου ρήματος - π.χ. (34)(α). Με βάση αυτό το πρότυπο, οι κανονικές κατάληξεις του 3ου πλθβ. *-όνταν / -όντανε* χρησιμοποιούνται μερικές φορές και ως κατάληξεις του 3ου εν. (χρήση χαρακτηριστική σήμερα των βόρειων διαλέκτων, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης της Θεσσαλονίκης).

(iii) Όπως και στο κλιτικό παράδειγμα του ενεστώτα, το 1ο πλθβ. *-όμεθα* μεταπλάστηκε βάσει του 2ου πλθβ. Αλλά σε αυτή την περίπτωση, από τους ρωμαϊκούς χρόνους και σύμφωνα με άλλες εξελίξεις αυτής της περιόδου (π.χ. το 3ο πλθβ. του παρατατικού ενεργητικής σε *-ον > -ο-σαν* κτλ.), το επίθεμα του 2ου πλθβ. του μέσου αορίστου *-σασθε* είχε αντικαταστήσει την αρχική κατάληξη *-(ε)-σθε* στον λαϊκό λόγο, αντικατάσταση που οφειλόταν στη μορφική διακρίσιμότητα αυτής της κατάληξης απέναντι σε εκείνη του αντίστοιχου ενεστώτα. Η αρετηρία ήταν το νέο 2ο πλθβ. του παρατατικού *ή-σασθε* (αντί του κλασικού *ήτε / ήσθε*), που αντικαταστάθηκε εν μέρει βάσει του 3ου πλθβ. *ή-σαν* αλλά με τις κατάληξεις της μέσης φωνής, χαρακτηριστικές του υπόλοιπου μέρους του μεταπλασμένου κλιτικού παραδείγματος αυτού του ρήματος - βλ. (34)(α). Έτσι, μέσω επέκτασης του θεματικού φωνήεντος του 1ου πλθβ. *-ό-μεθα*, φτάσαμε πρώτα στο νεοτερστικό 2ο πλθβ. *-όμισθε* (αργότερα *-όσασθε*) στη θέση του *-εσθε*, και μόνο τότε μεταπλάθεται το ίδιο το 1ο πλθβ. με αυτή την κατάληξη, δίνοντας *-όμισθα / -όμισα* και, τελικά, *-όμισθε / -όμισατε*.

Ωστόσο, οι νέες κατάληξεις του 1ου πλθβ. των κλιτικών παραδειγμάτων του ενεστώτα και του παρατατικού εναλλάσσονται

μεταξύ τους σε μεγάλο βαθμό, ενώ το 2ο πληθ. του παρατατικού αντικείμενα επίσης συχνά από το 2ο πληθ. του ενεστώτα. Σε κάποιες περιοχές, και ιδίως στις βόρειες διαλέκτους, οι κατάληξεις του 1ου και του 2ου πληθ. του παρατατικού απέκτησαν το φωνήεν α του 3ου πληθ. -ονταν/-όνταν, για να δώσουν -όμισταν/-όμισσαν. Στην IINE, όμως, το -όμιστε χρησιμοποιείται υποχρεωτικά για το 1ο πληθ. τόσο του ενεστώτα όσο και του παρατατικού, ενώ το -όμιστε, η κανονική κατάληξη του 2ου πληθ. του παρατατικού, χρησιμοποιείται μόνο προαιρετικά και ως κατάληξη του ενεστώτα, παράλληλα με την -εστε.

(iv) Το 1ο εν. του παρατατικού της μέσης και παθητικής φωνής -όμην είχε μια κατάληξη η οποία έπαψε να είναι συνδεδεμένη με το 1ο εν. των παρελθοντικών τύπων της παθητικής μετά την αντικατάσταση της πλειονότητας των πρώτων προσώπων οριστού σε -ην από την -ικα. Η κατάληξη του 2ου εν. -ου, που παρήχθη προϊστορικά από την *-ε-σο μέσω της απώλειας του μεσοφωνητικού [s] και της συνακόλουθης συναίρεσης (πθ. το 2ο εν. του ενεστώτα -ει < *-ε-σαι), ήταν ακόμη πιο αδιαφανής και επιρρεπής σε αντικατάσταση.

Από τη στιγμή που το αοριστικό -κα ήταν ακατάλληλο ως υποκατάστατο του 1ου εν. του παρατατικού, φαίνεται ότι το -ουν, η κατάληξη ενεργητικής φωνής στο 1ο εν. του παρατατικού των ανηρμένων ρημάτων, αντικατέστησε το -ην, ακριβώς όπως το 3ο πληθ. -ουσαν αντικατέστησε αργότερα το -ησαν στους μη συνήρημένους σχηματισμούς του 3ου πληθ. της μεσοπαθητικής φωνής που συζητήσαμε στο (ii) παραπάνω. Αυτό παρήγαγε το -ό-μουν, το οποίο έδωσε αμέσως το πρότυπο για ένα νέο 2ο εν. -ό-σαι, όπου το [s] αντικατέστησε το [m] -όπως στους ενεστωτικούς τύπους -μαι/-σαι-, και το θεματικό φωνήεν -ο- [o] παρακολούθησε τις εξελίξεις στο 2ο πληθ.

Το συνολικό αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων ήταν ένα κλιτικό παράδειγμα στο οποίο το θεματικό φωνήεν -ο- γενικεύτηκε και, κανονικά, ήταν ο φορέας του τόνου:

Ενεκός	Πληθυντικός
-όμουν(α/ε)	-όμιστε
-όσου(α/ε)	-όμιστε
-όνταν(ε)/-όνταν	-όνταν(ε)/-όνταν

Οι κατάληξεις του 1ου και του 2ου εν. απέκτησαν φωνολογικά ένα προαιρετικό τελικό φωνήεν για να προστατέψουν το αδύνατο -ν. Αυτό το φωνήεν ήταν είτε το αναμενόμενο -ε και στους δύο τύπους είτε το επίθημα του 1ου εν. των παρελθοντικών χρόνων -α, που προφανώς γενικεύτηκε στο μορφικά παράλληλο 2ο εν. Η εκδοχή με α ήταν αρχικά χαρακτηριστική των βόρειων ιδιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του ιδιώματος της Κωνσταντινούπολης, και μάλλον πέρασε στην πρότυπη γλώσσα μέσω των πολλών ομιλητών που ήρθαν από εκεί στις αρχές του 19ου αιώνα. Οι τύποι του 1ου/2ου και 3ου εν. και του 3ου πληθ. χωρίς τελικό φωνήεν θεωρούνται σήμερα οι πιο τυπικοί/σωστοί στη σύγχρονη πρότυπη γλώσσα.

Σε αυτούς τους συντηρημένους τύπους ο τόνος παραμένει τώρα σταθερός στο 3ο εν. -όνταν, ακολουθώντας το πρότυπο του 1ου/2ου εν., αλλά μπορεί να πέσει ακόμη και στην τελευταία συλλαβή της ρίζας του ρήματος στην περίπτωση του 3ου πληθ., για να δώσει -όνταν ή -ονταν. Ορισμένες διαλέκτοι, ωστόσο, γενίκευσαν τον τόνο που ήταν συνδεδεμένος με την αρχική «σύντομη» μορφή των καταλήξεων 3ου εν. και 3ου πληθ., δίνοντας το κλιτικό παράδειγμα -ομουν, -οσουν, -οταν κτλ.

Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι βάσει του 3ου πληθ. του ενεστώτα -ονταν (που και αυτό δημιουργήθηκε βάσει του νεοεπικώς 3ου πληθ. της ενεργητικής -ουν), μια εναλλακτική κατάληξη 3ου πληθ. του παρατατικού -ουνο εμφανίστηκε ακτόφρευκα (αργότερα -ουναν/-ούνταν). Το στοιχείο -ου- εξαπλώθηκε φυσιολογικά σε ορισμένες διαλέκτους, για να αντικαταστήσει σε όλο το κλιτικό παράδειγμα το θεματικό -ο- (τονισμένο ή άτονο, ανάλογα με την περιοχή), αν και στις βόρειες διαλέκτους ή στις διαλέκτους της Μικράς Ασίας στις οποίες ο τόνος έπερτε στη συλλαβή πριν

από το θεματικό φωνήεν η κωνική ανύψωση αμέσως φωνήεντος παράγεται, ανεξάρτητα, ένα -ου-. Το θεματικό αυτό -ου- ήταν φυσικά ένα χαρακτηριστικό της ομιλίας πολλών κατοίκων της πρωτεύουσας κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους και αντανακλάται πιστά στα ποιήματα του Πωχοπρόδρομου (πβ. 12.2.2), αλλά, όπως σημειώθηκε παραπάνω στη συζήτηση για τις καταλήξεις του ενεστώτα, σήμερα έχει αποβληθεί από το μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα της ΠΝΕ, με δύο εξαιρέσεις: το 1ο εν. του ενεστώτα, όπου παραμένει ως επιλογή, και τον παθητικό παρατατικό των λόγιων ρημάτων σε -έω (π.χ. σιτηροῦμαι), όπου γενικεύτηκε βάσει του κληρονομημένου -ού πολλών από τους τύπους του κλιτικού κλιτικού παραδείγματος, για να δώσει -οῦμαι, -οῦσαν, -οῦσαν, -οῦμασθε, -οῦσατε, -οῦται.

Όπως και με άλλες περιπτώσεις όπου έχουμε μια αλλαγή σε εξέλιξη, μια ποικιλία των τύπων του παρατατικού της μεσοπαθητικής φωνής μαρτυρείται στη δημόδη λογοτεχνία μετά τον 12ο αιώνα, και φαίνεται ότι αρκετές από αυτές τις πεν εξέλιξε η ποικιλίες ήταν όχι μόνο μέρος της παθητικής γνώσης της γλώσσας, αλλά βρίσκονταν σε πραγματική χρήση στα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας τους τελευταίους αιώνες πριν από την τελική της κατάρρευση. Μολονότι ορισμένοι τύποι μπορεί αρχικά να ήταν χαρακτηριστικοί συγκεκριμένων περιοχών, η γενική κληρονομιά δημούργησε μια κατάσταση όπου η ανάμειξη των διαλέκτων και η εκτεταμένη ελεύθερη εναλλαγή φαίνεται πως αποτέλεσαν τη νόρμα για τους κατοίκους των πόλεων όλων των τάξεων.

11.9 Συμπέρασμα

Αν και είναι σαφές ότι η ομιλούμενη ελληνική άλλαξε σημαντικά κατά τη μεσαιωνική περίοδο – με μια αξιοσημείωτη αύξηση της κατά τόπους ετερογένειας ανάμεσα στους αναγράφητους ομιλητές των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων –, η συνεχιζόμενη παρουσία

του βυζαντινού κράτους και των θεσμών του (πρωτίστως του εκκλησιαστικού συστήματος, της διοίκησης και της ορθόδοξης Εκκλησίας) εξασφάλισε ότι η εξέλιξη γενικά της προφορικής γλώσσας υποκινούνταν στους περιορισμούς που σχετίζονταν με τη γνώση της λόγιας γραπτής γλώσσας στις ποικιλίες της μορφές, ή έστω με την έλλειψη στη γραπτή γλώσσα (κυρίως τη γλώσσα της θείας λειτουργίας, η οποία είχε καθολική επιρροή). Ακόμη και ο τελείως αναγράφητος δεν μπορούσε να ξεφύγει από την (παθητική) πρόσληψη της εκκλησιαστικής ελληνικής ή από τις εξομοιωτικές συνέπειες της θητείας του στον αυτοκρατορικό στρατό, ενώ οι ανώτερες τάξεις, συγκεντρωμένες στα μεγάλα αστικά κέντρα, εξακολούθησαν όχι μόνο να διατηρούν τις μεταξύ τους σχέσεις μέσα σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, αλλά επίσης να μεθαίνον – και μάλιστα να χρησιμοποιούν έμπρακτα – τους παραδοσιακούς τύπους της γραπτής ελληνικής, διαδικασία η οποία επηρέασε το λόγο τους και αναχίτησε την εξέλιξη σημαντικών τοπικών αποκλίσεων σε λόγιες ποικιλίες, πέρα από το φωνολογικό επίπεδο.

Έτσι, τα πρώτα μεσαιωνικά ελληνικά, αντίθετα από τα λατινικά, δεν διασπάστηκαν σε τοπικές διαλέκτους – οι οποίες αργότερα θα αποκτόσαν επίσημο χαρακτηρισμό και θα εξελίσσονταν σε ξεχωριστές γλώσσες ανεξάρτητων κρατών. Μόνο με την άφιξη των Νορμανδών στην Κάτω Ιταλία και την κυριαρχία των Σελτζούκων στην ανατολική και την κεντρική Μικρά Ασία οι ολόενα και περισσότερο απομονωμένες διαλέκτοι των περιφερειακών αυτών περιοχών άρχισαν να ακολουθούν ριζικά ανεξάρτητους δρόμους.

Ωστόσο, μετά το 1204, στο πλαίσιο της εξάπλωσής της κυριαρχίας της Δύσης και του πολιτικού κατακερματισμού της πρώην αυτοκρατορίας, παρόμοιες ανεξάρτητες εξελίξεις άρχισαν να συντελούνται ακόμη και στις προφορικές διαλέκτους περιοχών που ήταν πολύ κοντά στο κέντρο». Αυτές οι αλλαγές επηρέαζαν τώρα σε μεγάλο βαθμό όλα τα στρώματα της κοινωνίας, καθώς το βυζαντινό κράτος δεν είχε πλέον κύρος, και οι μορφωμένες τάξεις ενσωματώθηκαν τελικά στους ρομανόφωνους κατακτητές τους. Ορισμένες τοπικές διαλέκτοι απέκτησαν επίσημο ή και λογοτεχνικό